

OM PROBLEMER VEDRØRENDE FRISERHANDELEN

Af Poul Enemark

Handelsudvekslingen mellem Norden og Vesteuropa i tidlig middelalder er så at sige ikke behandlet fra dansk side. Bibliotekar, cand. mag. Poul Enemark giver i det følgende en oversigt over den tyske, hollandske og svenske litteratur på dette felt samt denne litteraturs problemstillinger. Hertil knyttes en status over forskningens hovedresultater. Den frisiske handels glanstid ligger i det 9. årh.; man kender da frisernes handelsveje og de varer, som deres transit-handel bygger på. Spørgsmålet om denne handel før ca. 800 volder større vanskelighed; æt må besvares på grundlag af arkæologiske fund. Disse kan godtgøre handelens gradvise udbredelse i Vest- og Nordeuropa allerede i 7. og især i 8. århundrede, men beviser dog ikke, hvilken rolle frisernerne har spillet. Tilbagegangen begynder med handelscentret Dorestads forsvinden og er bl. a. søgt forklaret ved, at den nordiske ekspansion i øst og vest fra denne tid skulle have bevirket, at den frisiske transithandel blev skubbet til side.

I tidlig middelalder bød de sejlbare floder de bedste forbindelsesveje, og navnlig ad floderne Rhinen, Maas og Schelde foregik en livlig handel mellem det vesttyske indland og kystområderne. Fra flodernes udløb var sejladsforbindelsen kort og bekvem til England, og gennem vadehavet kunne mindre kystfartøjer uden væsentlige hindringer af storm og strøm få kontakt med de nordlige kyster af Nordsøen. Ad disse veje gik allerede i romertiden handelsruterne til Britannien og det nordlige Germanien. I 7.-10. årh. er handelen langs disse veje navnlig formidlet af den frisiske fisker- og skipperbefolkning, der beboede kystområdet og marskøerne ved flodernes udmunding i Nordsøen, således at hele områdets samhandel i litteraturen tidligt har fået betegnelsen »Friserhandel«. Berettigelsen af dette navn kan vel med god grund betvivles, eftersom der ikke kan siges noget sikkert om, hvor enerådende de frisiske købmænd har været i formidlingen af samhandelen inden for dette større område. Dette spørgsmål trænger sig endnu mere på og forbliver stadig ubesvaret, om man følger den nordlige handelsvej langs Jyllands vestkyst til Syd- og Sydvestnorge eller over Jyllands rod langs Ejder, Trene og Slien til Østersøen, der åbnede nye sejladsforbindelser til Gotland, Birka og de baltiske kyster. Uanset, hvad man vil kalde emnet, er denne handelsudveksling mellem Norden og Vesteuropa i tidlig middelalder så at sige ikke behandlet fra dansk side. Da der desuagtet foreligger en fyl-

dig litteratur herom, navnlig af tyske, nederlandske og svenske forskere, og emnet har frembudt adskillige problemer, diskussioner og hypoteser, skal her forsøges givet en lille oversigt over nogle af de resultater, forskningen efterhånden er nået frem til, og en del af de spørgsmål, der endnu foreligger uløste. Der er navnlig lagt vægt på den del af handelsudvekslingen, der direkte eller indirekte berører forbindelserne med Norden.

NOGLE HOVEDTRÆK AF FORSKNINGEN

»Diese Kleriker, die bald in schwülstigen Versen das Lob der Machthaber singen, bald, wo sie es ungestraft tun können, ihrem Hass gegen die Barbaren die Zügel schiessen lassen, haben meist weder Interesse noch Anlass, über Verkehr und Handel zu berichten; wir müssen froh sein, wenn sie uns bei Schilderung der Wundertaten eines Heiligen zufällig eine einschlägige Bemerkung überliefern«. Således karakteriserer Vogel de skriftlige kilder, der står til handelshistorikerens disposition, når han beskæftiger sig med den tidlige middelalder¹⁾. Først efter, at disse middelalderlige kilder ved udgivelse var gjort lettere tilgængelige, kunne der blive mulighed for af de spredte brokker at samle et helhedsbillede om frisisk handel i tidlig middelalder. Af afgørende betydning blev derfor navnlig udgivelsen af *Monumenta Germaniae historica* (MG), hvis første bind af *Scriptores* i folioudgaven (SS) udkom i 1826. Mange kilder kom iøvrigt i den lille skoleudgave i oktav *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (Scr. rer. Germ.), der begyndte i 1840. Love og diplomer kom i særlige rækker *Leges* (LL) fra 1835 og *Diplomata* (DD) fra 1872. Kilderne kan dels give oplysninger, der kan stedfæste det frisiske område og karakterisere de frisiske byagtige bebyggelser, dels nogenlunde tidsfæste friserens optræden i mere eller mindre åbenbar handelsøjemed på forskellige lokaliteter. For handelsforbindelsen med Norden har navnlig Rimberts *Ansgarbiografi* haft betydning²⁾. I færre tilfælde omtales varehandelen. Beda nævner en frisisk slaveopkøber³⁾, Ermoldus Nigellus skriver om opkøb af vin i Elsass⁴⁾, men navnlig klædehandelen er ofte berørt. Et af de vigtige kildesteder er en St. Gallenmunks beretning om Karl den Store⁵⁾. Enkelte gange omtales friserne i diplomer, vigtigst er markedsprivilegiet fra St. Denis 753⁶⁾. Af vidtrækkende betydning for friserforskningen blev iøvrigt Richtigthofens udgivelse af *Lex Frisionum* i 1863⁷⁾.

1) Citat fra Vogel: *Geschichte der deutschen Seeschifffahrt* (litteraturlisten 190) p. 71.

2) Rimbart: *Vita S. Anskarii episcopi Hammaburgensis* (litteraturlisten 18).

3) Beda: *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (litteraturlisten 12).

4) Ermoldus Nigellus: *Carmina in laudem Pippini regis* (litteraturlisten 13).

5) Notker von S. Gallen (*Monachus Sangallensis*): *De gestis Karoli Magni libri II* (litteraturlisten 17).

6) Litteraturlisten 16.

7) Litteraturlisten 14.

På baggrund af Gustav Schmollers systemfaste *Sozialwirtschaftslehren* voksede interessen for økonomisk historie navnlig i Tyskland efter midten af 19. årh. Under indtryk heraf udgav tyroleren Inama-Sternegg i 1879 første bind af sin store »Deutsche Wirtschaftsgeschichte« (indtil slutningen af karolingertiden), hvori Frisland betragtedes i en større tysk helhed⁸⁾. Dette *empiriske* arbejde bragte meget nyt stof, men *Grundherrschaftstheorien* er noget overdimensioneret, og de enkelte landskabers og folkestammers særegenskaber kommer ikke tilstrækkeligt til sin ret. Derimod kommer karakteristikken af de enkelte stammer klart til orde i Freiherr v. Richthofens store værk om frisisk retshistorie, der kom i 1880'erne⁹⁾. Det gav et sikkert grundlag for afgrænsning af det frisiske område og fik stor betydning for den følgende tids friserstudier, hvilket allerede spores i den første enkeltundersøgelse over friserhandelen på grundlag af de udgivne kilder, som bragtes 1899 af Klumker¹⁰⁾. Han fremhævede Dorestad, Utrecht og Tiel, påviste Rhin- og Englandshandelen og hævdede, at det frisiske klæde for de finere sorters vedkommende var af engelsk oprindelse, imens de tidligere forskere, bl. a. Dirks, havde forestillet sig et frisisk tekstilindustriecentrum i Frankerriget¹¹⁾. Schulte antog året efter, at friserne havde deltaget i handelen med Italien¹²⁾. På dette grundlag gav Arup i sin disputats den første korte fremstilling af friserhandelen på dansk¹³⁾. Men da havde protesterne mod Klumker allerede meldt sig. I 1906 hævdede Häpke, at friserens klæde var af flandersk oprindelse, som allerede Schulte havde formodet¹⁴⁾, medens Wilkens ville fastholde, at produktionen lå i Frisland¹⁵⁾. I sin artikel »Draps de Frieze ou draps de Flandre?« 1909 gik Pirenne ind for Häpkes synspunkt¹⁶⁾, medens Swart i sin frisiske agrarhistorie gav Wilkens tilslutning¹⁷⁾. Heyne mente at have konstateret klædefabrikation i hele området, og Kober fandt engelsk og flandersk produktion mest sandsynlig¹⁸⁾. Det betydningsfulde ved debatten var, at mange nye kildesteder blev fremdraget, og kendskabet til friserhandelen og dens omfang blev stærkt udvidet. Navnlig Wilkens' og Swarts behandlinger var på hver sit område meget

8) Litteraturlisten 43.

9) Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte (59).

10) Der friesische Tuchhandel zur Zeit Karls des Grossen und sein Verhältnis z. Weberei jener Zeit (141).

11) Geschiedkundig onderzoek van den Koophandel der Friezen van de vroegste tijden tot aan den dood van Karel den Grooten (48).

12) Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausnahme von Venedig (85).

13) Studier i engelsk og tysk Handels Historie 1350-1850 (40).

14) Die Herkunft der friesischen Gewebe (138) og A. Schulte: Geschichte d. mittelalt. Handels u. Verkehrs zwischen Westdeutschland u. Italien (85).

15) Zur Geschichte des niederländischen Handels im Mittelalter (54).

16) Litteraturlisten 143.

17) Zur friesischen Agrargeschichte (60).

18) M. Heyne: Deutsche Hausaltertümer III (136) og Das altdeutsche Handwerk (137). E. Kober: Die Anfänge der deutschen Wollweberei (142).

detaillerede og grundige. Wilkens drog i højere grad sejladsmulighederne frem i søgelyset, hvilket videreførtes af Vogel¹⁹). I sin bog om normannerne og Frankerriget 1906 er han nøje gået ind på de politiske forhold i perioden og søger at tolke vikingetiden ud fra handelsvejene og handelens hele karakter²⁰). Handelsvejene i Norden var allerede grundigt belyst 2 år tidligere af Bugge, der stærkt betonede den nordiske indsats i handelen, og hvis iagttagelser Vogel kunne bygge på²¹). En nøjere sammenhæng mellem handelshistorie og politisk historie fremtræder også hos Poelman, som bl. a. beskæftiger sig med den betydning, frankernes kampe og erobringen af Frisland kan have haft for friserne handel²²). Poelmans, Vogels og til dels allerede Bloks værker giver en mere detaljeret historisk fremstilling end tidligere²³). Samtidig begyndte man at rette opmærksomheden mod enkelte lokaliteter for at bedømme deres betydning for handelen. Dette skete delvis i tilknytning til de arkæologiske udgravninger. Allerede i 1899 fremkom Marie de Man med en behandling af Domburg på Walcheren²⁴), og i 1907 fulgte Kieselbachs bedømmelse af Slesvigs rolle som formidler af handelen mellem Nordsø og Østersø og Fengers studie over kildernes overfartsby til England, Quentowik²⁵). Allerede i 1897 havde Sophus Müller i sit værk om »Vor Oldtid« imidlertid fremsat den antagelse, at Hedeby skulle have ligget inden for halvkreds anlægget ved Haddeby nor. Længe tvivlede forskningen på denne hypotese, men fra århundredskiftet kom der dog fart i gravningerne inden for halvkreds anlægget, og de blev fortsat til 1915. Alle de vundne resultater gjorde Vogel brug af i sin udførlige og instruktive oversigt over friserne indsats i handel og skibsfart i tidlig middelalder i »Geschichte der deutschen Seeschiffahrt«, hvis første bind udkom 1915²⁶). Det stort anlagte værk blev aldrig videreført, men danner alligevel en milepæl ikke blot i søfartens, men også i handelens historie. Vogel søgte her at tidsfæste friserhandelens glansperiode til ca. 500–ca. 900 og fastslog, at Nordsøen betegnedes som det frisiske hav. Her fremsatte han ligeledes den dristige formodning, at den hanseatiske kogge skulle have udviklet sig af det frisiske fartøj, et synspunkt, som dog ikke deltes af Hagedorn²⁷).

¹⁹) Die Binnenfahrt durch Holland und Stift Utrecht vom 12. bis 14. Jahrh. (52). Zur nord- und westeuropäischen Seeschiffahrt im früheren Mittelalter (189). Geschichte der deutschen Seeschiffahrt (190).

²⁰) Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (77).

²¹) A. Bugge: Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter (81).

²²) G. A. Poelman: Geschiedenis van den handel van Nord-Nederland gedurende het merovingische en karolingische tijdperk (50).

²³) P. J. Blok: Geschichte der Niederlande (46).

²⁴) Que sait-on de la plage de Dombourg? (98).

²⁵) A. Kieselbach: Schleswig als Vermittlerin des Handels zwischen Nord- und Ostsee (110) og O. Fenger: Quentowic, seine maritime Bedeutung unter Merowingern und Karolingern (96).

²⁶) Litteraturlisten 190.

²⁷) Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19. Jahrh. (187).

I 2. årti af dette årh. gik studiet af friserhandelen ind i en ny fase. Atter skyldtes det betragtninger i en videre sammenhæng. I 1912-13 kom Alfons Dopsch' værk om karolingertidens økonomiske udvikling²⁸), og 1918-20 fulgte hans bedømmelse af den forudgående periode, hvori han gør op med den tidligere forsknings skarpe skel mellem den senromerske kejsertids og den tidlige middelalders samfunds- og kulturforhold²⁹). Folkevandringerne havde ikke haft så tilintetgørende betydning, som man før havde troet; på grundlag af de seneste årtiers arkæologiske og lokalhistoriske resultater understreger Dopsch stærkt kontinuiteten i udviklingen. Heri deles hans synspunkter af belgieren Henri Pirenne, men når man frem til karolingertiden, hører enigheden op. Dopsch karakteriserer den som en økonomisk opgangsperiode i forhold til den foregående merovingertid og benægter, at den isolerede gods- og naturaløkonomi skulle præge det økonomiske liv; han finder tværtimod talrige eksempler på et blomstrende handelsliv, der går ud over lokalhandelens snævre rammer. Herimod hævder Pirenne i sine to betydningsfulde artikler 1922 og 1923 i det nystartede »Revue Belge de Philologie et d'Histoire«, at karolingertiden repræsenterer handelslivets lavpunkt, og ser arabernes erobringer langs Middelhavet som årsagen til nedgangen³⁰). Middelhavskulturen, der i oldtiden og merovingertiden havde været en enhed, er efter Pireennes mening nu sprængt i to adskilte og fjendtlige kultursfærer, en arabisk-muhammedansk og en europæisk-kristen, der er uden kontakt med hinanden. Det byzantinske riges sømagt behersker det østlige Middelhav og holder forbindelser derover åbne, hvilket betinger Venedigs blomstrende handel. Det Tyrrenske hav bliver derimod en barriere, som den karolingiske landmilitærmagt ikke kan forcere. Karolingerriget bliver en selvforsynende indlandsstat, hvis handelsmæssige ekspansion må vende sig mod nord og øst, hvilket repræsenteres i friserhandelen, der anerkendes af både Dopsch og Pirenne, af den første som et udslag af den almindelige handelsblomstring, af den sidste som et isoleret udtryk for Frankerrigets begrænsede kontaktmuligheder³¹). En af Dopsch' tilhængere, Paul Kletler bragte hans synspunkter i anvendelse i en detailanalyse over Nordvesttysklands samfærdsel, handel og erhvervsliv i tidlig middelalder, hvorved friserhandelen placeredes i den nye sammenhæng³²). Her træder navnlig samfærdselsnettet frem i en langt mere nuanceret skikkelse end tidligere kendt, omend forfatteren

²⁸) Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit (24).

²⁹) Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen (25).

³⁰) Mahomet et Charlemagne (30). Un contraste économique (31).

³¹) Se iverdigt H. Pirenne: Les villes du moyen-âge (32), Le mouvement économique et social au moyen-âge du XIe au milieu du XVe siècle (33) og Mahomet et Charlemagne (34), Anne Riising: The fate of Henri Pireennes theses on the consequences of the Islamic expansion. *Classica et Mediaevalia XIII* 1952 p. 87-130.

³²) Nordwesteuropas Verkehr, Handel und Gewerbe im frühen Mittelalter (83).

måske er tilbøjelig til ofte at generalisere fra få tilfælde. Derimod adva-
rer Kulischer mod at overdimensionere de fåtallige efterretninger om
handel i den tidlige middelalder³³). Om orienthandelen hævder Eber-
solt imod Pirenne, at et brud mellem Frankerriget og Islam om et sådant
har eksisteret, må være indtruffet under den arabiske ekspansion i
slutningen af 7. og beg. af 8. årh.³⁴). I slutningen af 8. årh. indledtes
diplomatisk forbindelse mellem rigerne, og iøvrigt mener Ebersolt ikke,
at et brud kan have berørt handelsforbindelserne. Dopsch' tilhænger,
Erna Patzelt hævder, at netop Italiens optagelse i Karolingerriget har
befordret dettes handel mod syd³⁵). Hun kunne heri støtte sig til
Heyd, som i sit værk om levanthandelen, nyudgivet i 1923, hævder, at
forbindelserne mellem Frankrig og Orienten under Karl den Store øge-
des væsentligt i forhold til merovingertiden³⁶). En tilbagegang indtræ-
der først under de senere karolinger. Også Sabbe imødegår i sine to
artikler om købmandstyperne og orientalske stoffers import i Vest-
europa i karolingertiden Pireennes synspunkter udformet i dennes værk
om middelalderens byer³⁷). Støttet til Bugge fremhæver Patzelt iøvrigt
vikingerens betydning for en handelsforbindelse mellem Orienten og
Frankerriget over Rusland og Norden³⁸), men besynderligt nok har
hun hverken benyttet Jacobs gamle værker om arabernes nordisk-bal-
tiske handel fra 1880'erne³⁹) eller Arnes banebrydende værk fra 1914
»La Suède et l'Orient«, som i denne forbindelse måtte blive af central
betydning. Heraf lader sig på grundlag af arkæologisk materiale fastslå,
at en sådan forbindelse i det mindste ikke kan have fundet sted før
800⁴⁰).

Opmærksomheden må nu samle sig om Birka, og herom forelå alle-
rede en fyldig litteratur i 1932, da Patzelt udkastede sin hypotese. I 1909
havde Stjerna fremsat den teori, at her var tale om et frisisk handels-
faktori, hvilket dog blev kraftigt gendrevet året efter af H. Schück⁴¹).
Imidlertid fortsatte striden over på sprogforskningens område, hvor Elis
Wadstein i 1914 formodede, at navnet Birka skulle have udviklet sig af
et forøvrigt ukendt frisisk ord, »berek«, og være identisk med friserne
retsenklave⁴²). Dette er dog modbevist af Elias Wessén⁴³), men Wad-

³³) Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters (29).

³⁴) Orient et Occident (27).

³⁵) Die fränkische Kultur und der Islam (84).

³⁶) Geschichte des Levantehandels (82).

³⁷) E. Sabbe: Quelques types de marchands des IXe et Xe siècles (37). E. Sabbe: L'im-
portation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut moyen âge (144) og
H. Pirenne: Les villes du moyen-âge (32).

³⁸) A. Bugge: Die nordeuropäischen Verkehrswege (81). E. Patzelt: Die fränkische
Kultur und der Islam (84).

³⁹) Der nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter (88). Welche Handelsarti-
kel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern? (89).

⁴⁰) Litteraturlisten 86.

⁴¹) K. Stjerna: Lund och Birka (116) og H. Schück: Birka (118).

⁴²) Birka och bjärköarätt (177).

⁴³) Birca och bjärköarätt (178). Till Birca-frågan (179).

stein har i en række mindre fremstillinger beskæftiget sig med frisiske låneord i nordisk og sat dette i forbindelse med historiske efterretninger⁴⁴). Stort set er hans formodninger sammenfattet i den lille bog »Norden och Västeuropa i gammal tid« 1925⁴⁵). Selvom han har overvurderet den frisiske betydning og friserens indsats i handelssamkvemet og i det hele nok var for ukritisk i valget af sit materiale, fremtræder dog handelsvejen fra Vesteuropa over Jyllands rod til Hedeby og Birka væsentlig klarere historisk belyst, end tilfældet var før Wadsteins tid. Han fulgte Vogels teori i tidsfæstelsen af friserhandelen fra ca. 500, hvilket han søgte at underbygge historisk. Til belysning af forbindelsen mellem Frisland og Sverige rettedes i 1910 opmærksomheden mod 2 runesten ved Sigtuna fra tiden mellem 1060 og 1075, som omtaler frisiske gildebrødre. Otto von Friesen udledte heraf eksistensen af et frisisk handelsgilde i Sigtuna fra 1000-tallet, og Bugge antydede 1913 muligheden af, at friserne kunne have indført købmandsgildet i Norden⁴⁶). Også fra tysk side behandledes omkr. århundredskiftet indgående købmandsgildets oprindelse⁴⁷).

Debatten i slutningen af 20'erne mellem Lis Jacobsen og Sune Lindqvist om svenskevældet i Hedeby og dets varighed bragte påny denne lokalitet i forskningens centrum⁴⁸), og fra 1930 genoptoges udgravningerne her under ledelse af Schwantes og senere Jankuhn, hvilket af fødte en vældig litteratur, hvoriblandt navnlig skal fremhæves publikationer af de to udgravningsledere, samt Frahm, Scheel og Paulsen⁴⁹). Fra slutningen af 20'erne havde Holwerda foretaget interessante gravninger i Dorestad, som bl. a. fastslog beliggenhed og datering af byens

⁴⁴) Friserne och forntida handelsvägar i Norden (53). Friesische Lehnwörter im Nordischen (78). Frisiska lånord (79).

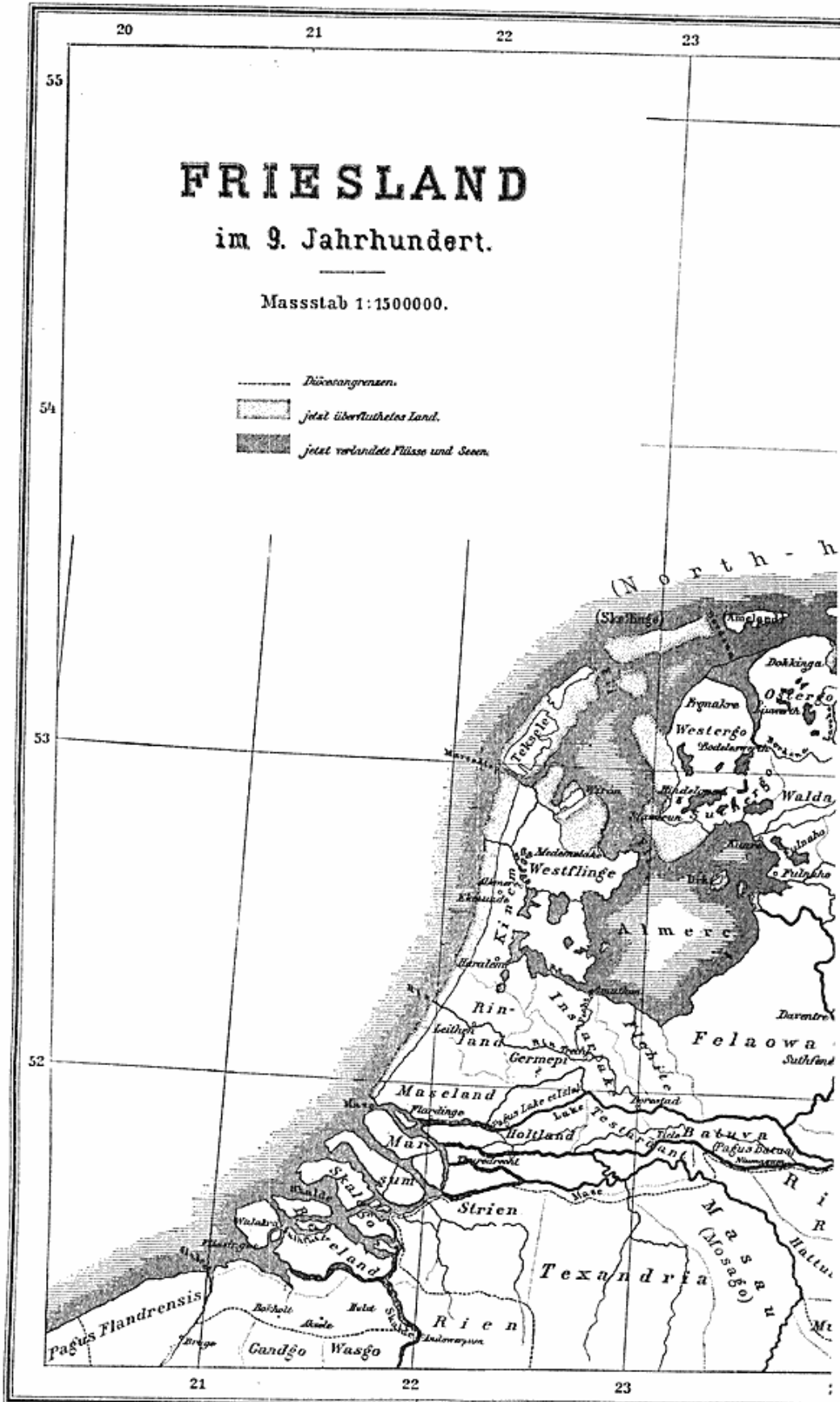
⁴⁵) Litteraturlisten 66.

⁴⁶) O. von Friesen: Ur Sigtunas äldsta historia. Ett frisiskt handelsgille i Sigtuna på 1000-talet (182) og A. Bugge: Altschwedische Gilden (180).

⁴⁷) A. Doren: Untersuchungen z. Geschichte d. Kaufmannsgilden im Mittelalter (181), Fr. Keutgen: Untersuchungen über den Ursprung der deutschen Stadtverfassung (183), H. v. Loesch: Die Grundlagen der ältesten Kölner Gemeindeverfassung (184), H. v. Loesch: Die Kölner Kaufmannsgilde im 12. Jahrh. (185) og W. Stein: Zur Geschichte älterer Kaufmannsgenossenschaften (186).

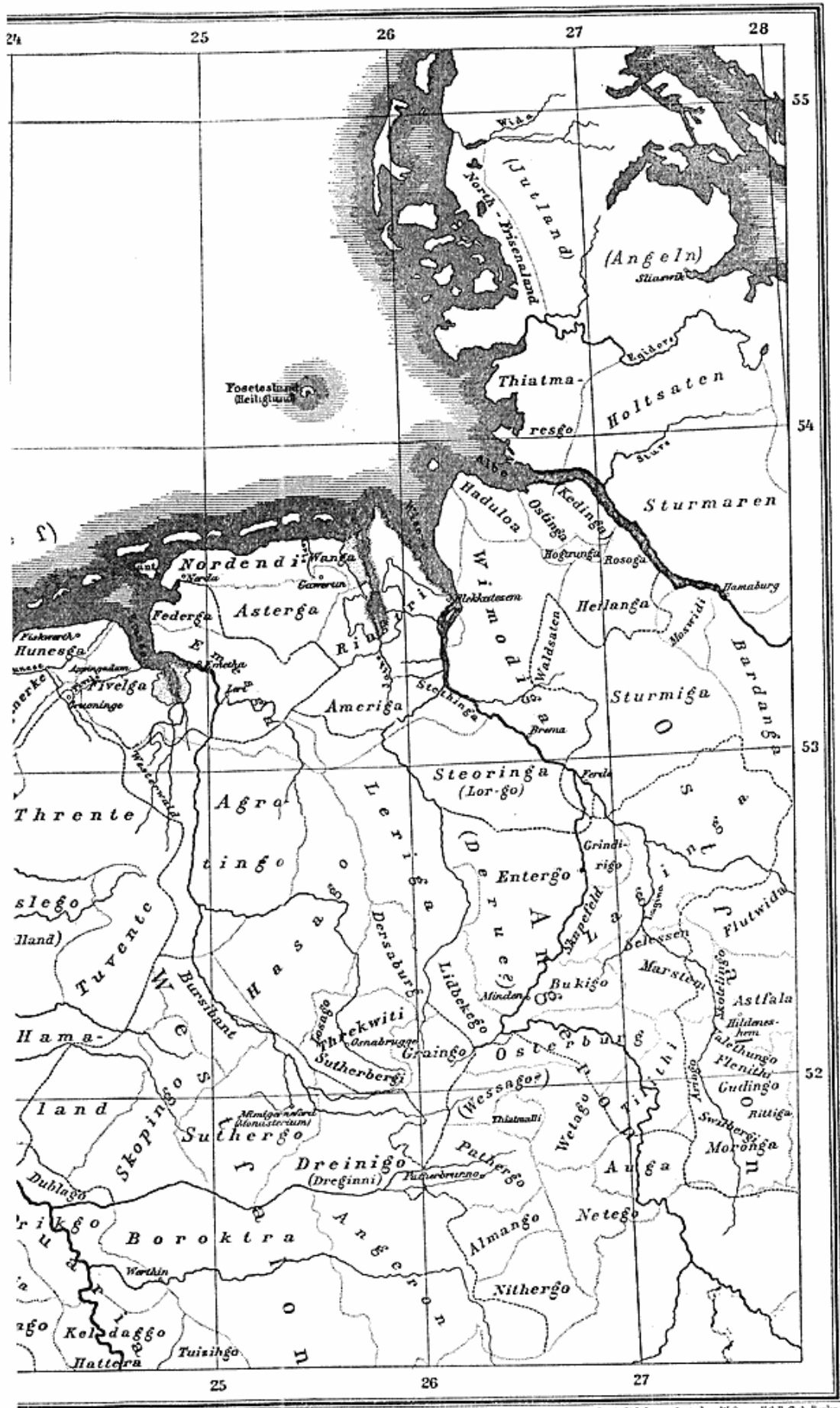
⁴⁸) Lis Jacobsen hævder i »Svenskevældets Fald«, 1929, at Gorm i 930'erne gjorde ende på svenskevældet i Hedeby. S. Lindqvist mener, at dette først omstyrtes i 990'erne af Svend Tveskæg (Hedebyvældets varaktighed. Namn och Bygd XVII 1929). I 1932 fremsætter Bolin den formodning, at svenskevældet ophørte, da den svenske konge i 934 måtte underkaste sig tysk overherredømme (Svenskvældets fall. Vetenskaps-societetens i Lund årsbok 1932). Oversigt over litteraturen herom findes i Lis Jacobsen & Erik Moltke: Danmarks Runicinskrifter I 1942.

⁴⁹) H. Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene (104), samme: Haithabu, eine germanische Stadt der Frühzeit (105), samme: Die Ausgrabungen in Haithabu 1937-39 (106), samme: Ergebnisse und Probleme der Haithabugrabungen 1930-39 (107), G. Schwantes: Führer durch Haithabu (111), F. Frahm: Der Transitverkehr Schleswig-Hollingstedt (101), samme: Grabungen und Forschungen aus der Wikingerzeit der Schleswiger Landenge (102). Hertil knytter sig en betydningsfuld kildepublikation af O. Scheel & P. Paulsen: Quellen z. Frage Schleswig-Haithabu im Rahmen der fränkischen und nordischen Beziehungen (20).

Efter Richthofen: Zwei Kart

Geogr. lith. Inst. u. Steindr. v. W. Grese, Sg. Hofsch. Berlin

1 von Friesland. Berlin 1882

befæstningsanlæg⁵⁰). De mange arkæologiske udgravninger i Nederlandene blev nyttiggjort af Boeles, hvis 1. udg. af »Friesland tot de elfde eeuw« udkom i 1927⁵¹). Navnlig hans bedømmelse af møntfundene og iagttagelse af deres udbredelse bragte meget nyt materiale, der skabte mulighed for en væsentlig sikrere datering og afgrænsning af friserhandelens virkefelt. I 30'erne fulgte udgravninger langs Østersøens sydkyst af Wollin ved Odermundingen⁵²) og af Wulfstans bekendte Truso i nærheden af Elbing⁵³), der viste sig meget givende. Det samme gjaldt Birger Nermans udgravninger i de baltiske lande, der blev grundlag for hans formodning om et mægtigt svensk østersøvælde imod nord og øst eventuelt i tilknytning til svenskevældet i Hedeby⁵⁴). Hans udgravninger har navnlig koncentreret sig om Grobin i Kurland⁵⁵). De mange udgravninger af tidlig middelalderlige byanlæg gav Vogel anledning til betragtninger over sammenhængen mellem handelsstrukturen og byanlægget⁵⁶), og i 1935 fremsatte han sin bekendte teori om karolinger-tidens wik-anlæg, der overvejende baseredes på mere sæsonpræget handel end på fast bosættelse⁵⁷).

Slutningen af 30'erne prægedes af 4 navne: Rohwer, Jankuhn, Arman og Bolin, der hver på sit felt tilførte forskningen betydningsfulde landvindinger. I sin kielerdissertation fra 1937 greb Barbara Rohwer tråden op efter Kletler og gav en samlet fremstilling af friserhandelen⁵⁸). Den nyere tids udgravninger af byanlæggene, navnlig Dorestad, er inddraget og handelens art og form betragtedes nøjere. Frisernes andel i byudvikling og gildevæsen søges belyst. Den senere friserhandel koncentreret om Tiel og Utrecht er grundigere behandlet end før, og der er forsøgt en vurdering af årsagerne til nedgangen, der navnlig tilskrives normannertogenes hærgninger og flodløbsændringer efter oversvømmelser ved Dorestad. Samme år udgav Jankuhn den første samlede bedømmelse

⁵⁰) J. H. Holwerda: Dorestad 1925/26 (92), samme: Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jh. (93), samme: Opgravingen van Dorestad (94) og samme: Dorestad en once vroegste middeleeuwen (95).

⁵¹) Litteraturlisten 47.

⁵²) O. Kunkel: Wollin (120), O. Kunkel & K. A. Wilde: Wollin. 5 Jahre Grabungen auf d. Boden d. wikingerzeitlichen Grosssiedlung am Dievenov-Strom 1934-1939/40 (121), samme: Jumne, Vineta, Jomsburg, Julin: Wollin (122) og K. A. Wilde: Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934 (123).

⁵³) M. Ebert: Truso (124), B. Ehrlich: Der preussisch-wikingische Handelsplatz Truso (125), W. Neugebauer: Die Bedeutung d. wikingischen Gräberfeldes in Elbing für die Wikingerbewegung im Ostseegebiet (126), samme: Das wikingische Gräberfeld von Elbing-Neustädterfeld und d. Lage Trusos (127).

⁵⁴) Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit (91).

⁵⁵) Fynden från Grobin i Lettland (128), Funde und Ausgrabungen in Grobina 1929 (129), Swedish viking colonies on the Baltic (130), Sveriges första storhetstid (131).

⁵⁶) W. Vogel: Handelsverkehr, Städtewesen u. Staatenbildung in Nordeuropa im früheren Mittelalter (174), samme: Das Emporium Reric (175).

⁵⁷) Wik-Orte und Wikinger (176).

⁵⁸) Der friesische Handel im frühen Mittelalter (51).

af Hedeby's placering i tidlig middelalders handel og politisk historie på grundlag af udgravningerne i et populærvenskabeligt arbejde »Haitabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit«⁵⁹). Samtidig udkom hans store udgravningsberetning om vikingetidens befæstningsanlæg mellem Slien og Trene, hvori han bringer en oversigt over Hedebyforskningen⁶⁰). Ligeledes i 1937 udgav Holger Arbman den første samlede fremstilling om handelsforbindelser i 9. årh. mellem Sverige og det karolingiske rige, hvori han leverer en udtømmende beskrivelse af de frankiske fund i Norden og drager sammenligninger med fund, der er gjort i det øvrige Nordeuropa⁶¹). Fundene af glas, keramik, våben og smykker placeres i historisk sammenhæng til nøjere datering af forbindelserne, og forskellige stilretninger iagttages i udsmykningen. Fra Arbman's hånd fremhæves i disse år iøvrigt et par populærvenskabelige arbejder om Birka og »Vikinger i västerled«⁶²). I 1939 udkom Sture Bolins artikel i »Scandia« om Muhammed, Karl den Store og Rurik, hvori han på grundlag af indgående undersøgelser af møntfundene og mønternes metalindhold og ved yderligere inddragelse af arabiske kilder sandsynliggør, at handelssamkvemet mellem Frankeriget og araberne over middelhavsområdet har været en del livligere, end Pirenne antog⁶³). En ganske anselig sølvstrøm synes at være vandret fra Islams asiatiske sølvminer over Frankerigets grænser tillige med krydderier, østerlandske stoffer og andre orientalske kostbarheder. I bytte har muhammedanerne åbenbart modtaget frankiske våben, frisisk klæde og vist navnlig slaver og pelsværk hentet i Norden. Karolingerriget reduceres til et transitland, og friserhandelen fremtræder i nyt perspektiv. Da nordboerne i midten af 9. årh. via de russiske floder fik kontakt med Orientens handelsveje, kunne de direkte afsætte deres pelsværk og slaver til byzantinere og arabere. Sølvstrømmen vandrede nu til Norden og bragte vikingerne i stand til at holde en transithandel mellem Orienten og Vesteuropa i gang over Skandinavien.

1940'erne bragte ingen væsentlige bidrag til belysning af friserhandelen eller handelsforbindelsen mellem Vesteuropa og Norden, men på det arkæologiske område fremkom en række enkeltundersøgelser, der senere lod sig samle til et klarere helhedsbillede (se nedenfor). Derimod fremsatte Peter Jørgensen en ny antagelse om herkomsten af dele af den nordfrisiske befolkning, hvis indvandring til Sønderjylland var behandlet af P. Lauridsen allerede i 1890'erne⁶⁴). Mens den frisiske befolk-

⁵⁹) Litteraturlisten 105.

⁶⁰) Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei u. Treene (104).

⁶¹) Schweden und das karolingische Reich (61).

⁶²) Litteraturlisten 112 og 62.

⁶³) Litteraturlisten 80.

⁶⁴) P. Jørgensen: Über die Herkunft der Nordfriesen (74), P. Lauridsen: Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland (75). Jfr. iøvrigt H. Hinz: Zur Herkunft der Nordfriesen (72).

ning i Ejderstedt og marsken stadig må anses for at være indvandret sydfra, sandsynliggør Jørgensen, navnlig på grundlag af stednavnene, at den frisisktalende befolkning på de store gestøer Sild, Før og Amrum er rester af en nordvestgermansk befolkning, der kan føres tilbage til folkevandringstiden. Kristian Hald påviser ligeledes ud fra stednavnene frisisk deltagelse i nordboernes bosættelse i Danelagen, navnlig i Lincolnshire⁶⁵).

Arbmans og Bolins arbejder videreførtes af Jankuhn i to artikler om handelsvejene i Norden fra 1950 og 1953⁶⁶). Han kunne nu støtte sig til bl. a. Rademachers, Steinhausens og Salins arbejder om frankiske glasvarer⁶⁷), Tischlers, Hussongs og Hübeneres om frankisk keramik⁶⁸) og for mønternes vedkommende arbejder af Belaiew, Le Gentilhomme, Nöbbe, Rasmusson⁶⁹) og navnlig den nye, stærkt udvidede og ajourførte udgave af Boeles værk fra 1927, som kom i 1951⁷⁰). Disse og mange andre arkæologiske resultater fra 40'erne satte Jankuhn i stand til ret nøje at følge handelens trinvis udbredelse mod nord fra slutningen af 7. årh. At friserhandelen skulle kunne føres tilbage til ca. 500, som Vogel og Wadstein havde ment, måtte efter Boeles resultater forlades. På grundlag af 40'ernes indgående undersøgelser af adelsgravene i Vendel og Valsgårde offentliggjort navnlig af Åberg og Greta Arwidsson, sammenholdt med Nermans udgravninger af svenske bopladser på de finsk-baltiske kyster har Jankuhn udkastet den hypotese, at her skulle være tale om indsamlingssteder af slaver og pelsværk, hvilket skulle være baggrunden for den upplandske adels velstand på frankiske glasvarer, som gravene røber⁷¹). Efter 800 iagttager Jankuhn en stærkere

⁶⁵) Danes and Frisians in Lincolnshire (71).

⁶⁶) Sechs Karten zum Handel des 10. Jahrh.s im westlichen Ostseebecken (64). Der fränkisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter (65).

⁶⁷) Fr. Rademacher: Fränkische Gläser aus d. Rheinland (154), J. Steinhausen: Frühmittelalterliche Glashütten im Trierer Land (156) og E. Salin: Rhin et Orient (155).

⁶⁸) Fr. Tischler: Zur Datierung d. frühmittelalterl. Tonware v. Badorf (153), L. Hussong: Herstellungsorte und Datierung der karolingischen Keramik im Rheinland (149), W. Hübener: Zur Ausbreitung einiger fränk. Keramikgruppen nach Nord- und Mitteleuropa im 9.-12. Jh. (150).

⁶⁹) Belaiew: On the »Wodan«-monster or dragon series of the Anglo-Saxon sceattas (157), Le Gentilhomme: La circulation des sceattas dans la gaule mérovingienne (158), E. Nöbbe: Münzfunde vom Stadtplatz Haithabu 1905-31 (161), samme: Der karolingische Münzschatz vom Krinkberg (162), N. L. Rasmusson: Kring de västerländska mynten i Birka (163).

⁷⁰) Friesland tot det elfde eeuw (47).

⁷¹) Om Gravfundene i Vendel og Valsgårde findes en righoldig litteratur: H. Stolpe & T. J. Arne: Gravfältet i Vendel. Sthlm. 1912. S. Lindqvist: Vendelkulturens ålder och ursprung. Sthlm. 1926. Samme: Vendel-time finds from Valsgårde in the neighbourhood of Old-Uppsala. Acta Archaeologica III 1932. G. Arwidsson: Some glass vessels from the boat-grave cemetery at Valsgårde. Acta Archaeologica III 1932. Samme: Vendelstile. Glas und Email. Upps.-Sthlm. 1942. Samme: Die Gräberfunde von Valsgårde VI 1942. N. Åberg: Vendeltida förbindelser med fastlandsgermanska och insulära kretsar. Fornvännen XLIII 1948. Samme: Vendelgravarna och Uppsala högar i deras historiska miljö. Fornvännen XLIV 1949. Samme: Den historiska relationen mellan folkevandringstiden och Vendeltiden. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar LXXXII 1953.

koncentration af fundene om Birka og Hedeby, og han tilslutter sig for disse anlægs vedkommende Vogels wik-teori⁷²), som i 1950 var stadfæstet i et værk af Rörig om Magdeburgs oprindelse⁷³). I det hele taget videreførtes Vogels arbejder om den tidlige middelalders købmandsbebyggelse af en række forskere navnlig Ganshof, Rörig, Ennen og Planitz⁷⁴). Sidstnævnte tolkede karolingernes og ottonernes wik-anlæg som rene købmandskolonier af fjernhandelskøbmænd som regel anlagt i nær tilknytning til en kongelig borg og med en lokal embedsmand, wik-greven, til at opkræve visse handelsafgifter til kongen. Endelig påviser Jankuhn, hvorledes de ændrede handelsveje fra midten af 9. årh. flytter tyngdepunktet fra Birka østpå for til slut at gå den forbi. Heri ser han årsagen til, at byen ikke genopbyggedes efter ødelæggelsen ca. 975.

I de senere årtiers forskning har de arkæologiske fund spillet en væsentligere rolle end de fåtallige skriftlige efterretninger, og interessen har som følge heraf koncentreret sig mere om handelsforbindelserne og handelsvejene, mindre om friserens andel deri. I takt hermed er fundmateriale, der nøje lader sig datere som f. eks. glas, våben og keramik tillige med mønterne, trådt mere i forgrunden i sammenligning med vigtige, men ret forgængelige varer som klæde, vin, salt osv. Dog har i de sidste årtier ret grundige undersøgelser været viet pelshandelen⁷⁵). Handelsforbindelsen med Norden indtager i den nyeste forskning en stadig større plads inden for friserens handel og de øvrige nordiske handelsforbindelser lader sig ikke længere udskille herfra, men må betragtes i sammenhæng med friserhandelen for at få et helhedsbillede frem.

FRISERHANDEL

Frisland.

I den tidlige middelalder var friserne det førende handelsfolk i Nord-europa. De beboede da et marskbælte langs Nordsødkysten fra Sinkfal (det senere Swin) i syd til Weser i nord. Vigtigst var Vestfrisland fra Sinkfal til Vlie, der omfattede de nuværende landskaber Holland, Zeeland, Utrecht og det vestligste Geldern. Midtfrisland fra Vlie til Lauwerszee svarede i det store og hele til det nuværende Frisland, mens

⁷²) H. Jankuhn: Haithabu und Birka (167), samme: Zur Topographie frühmittelalt. Stadtanlagen im Norden u. z. Soziologie ihrer Bewohner (168).

⁷³) Magdeburgs Entstehung und die ältere Handelsgeschichte (173).

⁷⁴) F. L. Ganshof: Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen (166), F. Rörig: Die europäische Stadt (172), E. Ennen: Frühgeschichte der europäischen Stadt (165), H. Planitz: Frühgeschichte der deutschen Stadt (170), samme: Die deutsche Stadt im Mittelalter (171).

⁷⁵) R. Hennig: Der nordeuropäische Pelzhandel in den älteren Perioden der Geschichte (145), H. Pratt Lattin: Note on the fur trade in medieval Western Europe (146), B. Schier: Wege und Formen des ältesten Pelzhandels in Europa (147), samme: Pelze in altertumskundlicher Sicht (148).

Østfrisland fra Lauwerszee til Weser omtrent dækkede landskaberne Groeningen og Ostfrisland. I slutningen af folkevandrings-tiden er friserne formodentlig trængt fra Rhinmundingen mod vest ind i Zeeland og navnlig bredt sig fra Ems mod nordøst ind i det af sachserne forladte område mellem Ems og Weser. Frisland var dengang i endnu højere grad end nu gennemskåret af vandløb, havarme og sumpstrækninger. Kanaler og flodløb var de eneste egentlige forbindelsesveje, og langs disse lå den landsbylignende bebyggelse på de såkaldte warf. De vigtigste erhverv var fra den tidlige middelalder kvæghold og søfart; og friserne, der var omtrent født i vandet, gjaldt for Nordeuropas dygtigste, dristigste og mest hårdføre søfolk: »gens durissima maritima«⁷⁶). Selvstændighed, stædighed og et ikke ringe handelstalent har vist iøvrigt gjort den frisiske befolkning godt skikket til at optage vandrekerkøbmandens farefulde erhverv.

Men først og fremmest var Frislands geografiske beliggenhed ualmindelig gunstig for handel. Det gjaldt navnlig områderne mellem Sinkfal og Vlie, som i den tidlige middelalder nåede den største blomstring. Her udmundede floderne Rhinen, Maas og Schelde, der var hovedfærdselsåreerne ind i landet, og herfra var forbindelsen bekvem til England og Nordeuropa. Hvor Rhinen gafler sig i Lek og Krummerhinen, lå byen Dorestad (omtalt i 7. årh.), der blev en stor omladeplads, idet en del af sejladsen på England og Vestfrankrig gik ad Lek, medens farten på Norden fulgte Krummerhinen, Vecht og Almere (nutidens Zuidersø). Dorestad ved Wijk bij Duurstede blev den betydeligste af de frisiske handelspladser: »vicum nominatissimum« og »vicum famosum« betegnes den i datiden⁷⁷). Nogen egentlig by kunne den næppe kaldes, men en wik (vicus), karolingtids karakteristiske faste købmandsboplads om et torv, hvor livet prægedes af handel og skibsfart. I sammenligning med Dorestad, der beherskede 3 sejlbare flodløb: Lek, Gamlerhinen og Vecht, og blev toldstation og udmøntningssted, var alle andre handelspladser i Frisland af underordnet betydning. Vigtigst var det kirkelige centrum Utrecht i forgreningen mellem Vecht og Gamlerhinen, Tiel og Dordrecht ved Waal, Witla ved Maas' munding, Domburg på Walcheren og – i alt fald med delvis frisk befolkning – Stavoren.

Handelsveje og handelsvarer.

Ad Rhinen gik allerede i den romerske kejsertid trafik mellem rigets centrale dele og Britannien og de vestlige dele af Skandinavien, medens en østlig samfærdselsvej via de østtyske og polske floder forbandt Donauområdet og Italien med den indre Østersø. Denne østlige handelsforbin-

⁷⁶) Citat anført i Vogel: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt (190) p. 75 og p. 90 note 2.

⁷⁷) Citater fra Ann. Xant. (10) 834 og Liudger: Vita S. Gregorii (15) p. 71.

delse synes at være afbrudt i midten af 6. årh. formodentlig som følge af dannelsen af Awarerriket ved mellemste Donau og slaviske stammers indtrængen i Mellemeuropa, og i 300 år var nu Rhinen og de franske floder ene om at formidle kontakten mellem syd og nord⁷⁸).

Rhinen, det frankiske riges hovedfærdselsåre, blev da også ryggraden i frisernes handel. Frisiske købmænd og frisiske handelskolonier kan i 9. årh. spores i så at sige alle betydningsfulde bydannelser i Rhindalen: Xanten, Birten, Duisburg, Mainz, St. Goar og Worms, samt Trier ved Mosel og i Elsass, ja, i selve Rom. Derimod kan kildematerialet besynderlig nok ikke tidsfæste frisisk bosættelse i Köln længere tilbage end 12. årh., hvilket naturligvis ikke udelukker muligheden for eksistensen af en sådan tidligere. Forekomsten af frisere i disse områder er fremhævet af Klumker, Schulte, Häpke, Wilkens, Vogel, Dopsch, Kletler og Rohwer⁷⁹).

I 7. og 8. årh. optrådte frisiske købmænd i London og York. Via den franske overfartsby, Quentowik, ved Chanceflodens munding kunne de nå op til Amiens, og Seinen førte dem til Rouen og markedet St. Denis nord for Paris, hvor de omtales første gang i 753⁸⁰). Gennem Zuidersøen gik kystsejladsen inden for ørækken op ad Ems og Wesers flodløb og nordpå langs Jyllands vestkyst til de nordfrisisk øer, Syd- og Sydvestnorge. Derimod synes det sachsiske indland mellem Weser og Ejder først på et forholdsvis sent tidspunkt at være inddraget i samfærdsels-systemet. Sejladsen nord om Skagen kunne de frisiske fartøjer ikke magte, men over Jylland kunne man forskellige steder få forbindelse med Østersøen. Limfjorden er af Zechlin anført som maritim forbindelsesvej⁸¹). Den havde i alt fald betydning i vikingetiden⁸²). I området omkring Kongeå har i romersk kejsertid været benyttet en indfaldsvej, som muligvis også har været i anvendelse i 5.-6. årh.⁸³). Ribes betydning på Ansgars tid kunne tyde på, at vesteuropæiske skibe stadig søgte ind til dette område af Jylland⁸⁴). Uden sammenligning størst betyd-

⁷⁸) H. Jankuhn: Der fränkisch-friesische Handel z. Ostsee (65). Om årsagerne til den østlige handelsforbindelses afbrydelse: J. Werner: Zu den auf Öland und Gotland gefundenen byzantinischen Goldmünzen. Fornvännen XLIV 1949 p. 279.

⁷⁹) Klumker: Der friesische Tuchhandel zur Zeit Karls des Grossen (141), Schulte: Geschichte des mittelalterl. Handels u. Verkehrs zwischen Westdeutschland u. Italien (85), Häpke: Die Herkunft der fries. Gewebe (138), Wilkens: Zur Geschichte des niederl. Handels im Mittelalter (54), Vogel: Die Normannen u. d. fränk. Reich (77), samme: Geschichte der deutschen Seeschifffahrt (190). Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung d. Karolingerzeit (24), samme: Wirtsch. u. soziale Grundlagen der europ. Kulturentwicklung (25), Kletler: Nordwesteuropas Verkehr, Handel u. Gewerbe (83) og Rohwer: Der friesische Handel im frühen Mittelalter (51).

⁸⁰) Litteraturlisten 16.

⁸¹) Maritime Weltgeschichte (39).

⁸²) H. Matthiessen: Limfjorden. 2. udg. 1941. Jfr. iøvrigt H. J. Eggers: Die römische Import im freien Germanien. Hamburg 1951.

⁸³) H. Jankuhn: Wirtschafts- und Kulturgeschichte Angelns in der Wikingerzeit (108).

⁸⁴) Om handelsvejen i Kongeå-området se iøvrigt E. Arup: Danmarks Historie. I 1925 p. 92 f. A. Schück i Nordisk Kultur XVIII 1933 p. 5.

ning havde dog dengang tværvejen Ejder–Trene–Slien. Ejder, hvis latinske navn Egidora ligefrem betød porten til havet, altså Nordens udfaldsvej til Vesteuropa, åbnede de frisiske småskibe adgang ind i landet. Via bifloden Trene kunne der sejles til Hollingsted, der kun lå 16 km fra det betydelige Hedeby ved Slien⁸⁵). Fra Hedeby gik sejladsen over Østersøen til Gotland og Birka i Mälaren. Eksistensen af en forbindelsesvej mellem det nedre Elbområde og Lybækbugt omkring 800: Bardowick-Reric er navnlig fremhævet af Vogel⁸⁶).

Frisland kunne ikke brødføde sig selv, men var afhængig af korn-tilførsler, som hentedes ned ad Rhinen. Denne vej førtes også tømmer fra Rhinlandets skovområder til det træfattige Frisland til bygning af skibe, huse og diger. Det frisiske Nordspøfiskeri leverede en eftertragtet vare i de rhinske indlandsbyer, hvor det kneb at skaffe det uundværlige næringsmiddel i fastetiden. Langs Rhinen og Mosel og særlig i Elsass opkøbte friserne til gengæld vin, som fandt rigelig afsætning i Vesteuropa, navnlig i England, medens klæde førtes den modsatte vej.

Frisernes vigtigste handelsvare var netop det valkede og farvede uldtøj, som nød høj anseelse og leveredes i betydelige mængder til klostrene og til det frankiske hof. Stiftet Fulda og klostret Werden modtog således årlige afgifter fra deres frisiske besiddelser til dels i form af klæde⁸⁷). De frisiske købmænd afsatte kapper til de frankiske soldater, men da de ville sælge den galliske modes kortere kapper til samme pris som de ældre lange, påbød Karl den Store, at kun de gamle lange kapper måtte sælges til hans soldater. Frisisk klæde sendte Karl den Store endog som present til Harun al Raschid, og Ludvig den Fromme plejede om påsken at skænke brogede frisiske kapper til de underordnede personer ved sit hof⁸⁸). Der er delte meninger om, hvor frisernes klæde blev tilvirket. Det hævdes fra forskellig side, at en del af det klæde, der gik i handelen under betegnelsen frisisk klæde i virkeligheden var af engelsk herkomst, navnlig de finere sorter. Formodningen er fremsat af Klumker og fandt tilslutning hos Inama-Sternegg og Dopsch⁸⁹). Andre mener, at det frisiske klæde væsentligst var af flandersk afstamning. I disse egne kunne allerede i romersk tid konstateres fåreavl og klædefabrikation, og i 9.-10. årh. findes atter en livlig klædeproduktion. Dette synspunkt re-

⁸⁵) Frahm: Der Transitverkehr Schleswig-Hollingstedt (101), H. Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit (105), samme: Wirtschafts- u. Kulturgeschichte Angelns (108), Kieselbach: Schleswig als Vermittlerin des Handels zwischen Nord- u. Ostsee (110), Wadstein: Norden och Västeuropa i gammal tid (66), Rohwer: Der fries. Handel (51), Zechlin: Maritime Weltgeschichte (39) og Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

⁸⁶) Das Emporium Reric (175). Jfr. isvrigt H. J. Eggert: Die römische Import im freien Germanien. Hamburg 1951.

⁸⁷) Boeles: Friesland tot det elfde eeuw (47), Rohwer: Der fries. Handel (51).

⁸⁸) Notker von S. Gallen: De gestis Karoli Magni (17).

⁸⁹) Klumker: Der friesische Tuchhandel (141), Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschafts-geschichte I 2. Aufl. 1909 (43) og Dopsch: Die Wirtschafts-entwicklung der Karolingerzeit (24).

præsenteres især af Häpke og Pirenne⁹⁰), men deles iøvrigt af Schulte og Espinas⁹¹). Kober antog, at det frisiske klæde stammede fra England eller sandsynligere fra Flandern, Arup formodede engelsk eller nordfransk oprindelse⁹²). Imod disse anskuelser påstår Wilkens og Swart, at det frisiske klæde fabrikeredes i Frisland selv, medens navnlig Wilkens mener, at engelsk klæde trods sin gode kvalitet næppe har spillet nogen større rolle som handelsvare på dette tidspunkt⁹³). Der synes at have eksisteret en veludviklet klædefabrikation alle de anførte steder. Vogel finder en højtudviklet vævekunst både i England og Frisland, og Heyne har iagttaget det samme i Frisland og Flandern⁹⁴). Det vil sikkert være at tolke kilderne for ensidigt at forsøge at lokalisere opkøbet til et enkelt område, mener Kletler, hvis betragtning deles af Rohwer⁹⁵). Farvede, navnlig røde og blå, uldstoffer blev mode og fortrængte til dels linnedtøjerne i beklædningen. Men sydfra bragte friserne ad Rhinen silkestoffer, der ligesom indiske farver, røgelse og peber fra Levanten kan være ført til Italien. Ved St. Goar omtales således en frisisk skipper på vej nedad strømmen, altså sydfra, med kostbart silkestof⁹⁶).

I England hentede de frisiske købmænd foruden klæde eller uld til tekstilfabrikationen formodentlig tin, der førtes til Dinant, Huy og Liège ved Ardennerne, hvis broncesmedearbejder var vidt berømte. De franske sværd var en betydningsfuld eksportartikel, der spredtes og efterlignedes over hele den dakendte verden, ikke mindst i Norden, hvor adskillige våbenfund vidner om forbindelsen med Vesteuropa. I hvor høj grad disse våben virkelig er handelsvarer, lader sig vel vanskeligt fastslå. Der kan også være tale om krigsbytte eller gaver, i nogle tilfælde måske endog om indenlandske efterligninger, der til tider kan være vanskelige nok at skelne fra de karolingiske forbilleder. De såkaldte Ulfberth-sværd fra 10. årh., der har fået navn efter fabrikanten, hvis værksted må have ligget i nærheden af Köln, kan dog betragtes som importvare. De har fundet udbredelse over det meste af Østersøområdet, ja, lige til Dnjeprs nedre løb⁹⁷).

⁹⁰) Häpke: Die Herkunft der friesischen Gewebe (138), samme: Die neuere Literatur z. Geschichte d. niederl. Wollindustrie (139), Pirenne: Draps de Frise ou draps de Flandre? (143). Pirenne havde allerede givet udtryk for denne antagelse i sin »Histoire de Belgique« I. Brüssel 1899.

⁹¹) Schulte: Geschichte des mittelalt. Handels u. Verkehrs zwischen Westdeutschland u. Italien (85). Espinas: La draperie dans la Flandre française au moyen âge (133).

⁹²) Kober: Die Anfänge der deutschen Wollweberei (142), Arup: Studier i eng. og ty. Handels Historie 1350-1850 (40).

⁹³) Wilkens: Zur Geschichte d. niederl. Handels (54) og Swart: Zur friesischen Agrargeschichte (60).

⁹⁴) Vogel: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt (190), Heyne: Deutsche Hausaltertümer (136), samme: Das altdeutsche Handwerk (137).

⁹⁵) Kletler: Nordwesteuropas Verkehr, Handel u. Gewerbe (83), Rohwer: Der friesische Handel (51).

⁹⁶) Waldalberti: Miracula S. Goaris (21).

⁹⁷) En sammenfattende fremstilling om vikingetidens våben savnes. Om Ulfberth-

Derimod må nordiske fund af frankiske glasvarer og keramik være udtryk for en ganske livlig handelsforbindelse. Netop i skovegnene i Ardennerne, Argonnerne og Eifel var opstået en betydelig glasfabrikation i skovhytter med overleverede traditioner fra romertidens glasindustrier i Rhinbyerne⁹⁸). På lignende måde havde romersk pottemagerindustri fra Rhinegnene overlevet folkevandringsstormene og dannet grundlag for en keramikfabrikation i de lavere bjergegne mellem Bonn og Köln, og den bredte sig efterhånden nordpå til de nedre Rhinegne⁹⁹). Fund af disse keramik- og glasprodukter er ikke alene gjort i rigelig mængde i Vestfrisland og det østfrisiske område indtil Weser, men peger desuden tydelig mod de omtalte frisiske handelsveje langs Jyllands vestkyst til Sydnorge og over Jyllands rod til Hedeby og Birka, findes derimod ikke i de sachsiske egne mellem Weser og Ejder¹⁰⁰). I egnene omkring Slien er desuden gjort hyppige fund af basaltmøllesten stammende fra Eifel. Et enkelt fund i Hedeby har iøvrigt vist, at møllestenene i nogen tilfælde førtes dertil i halvforarbejdet tilstand og altså må være færdigfabrikeret på stedet. Dette skyldtes formodentlig den større brudfare ved transporten af færdigvaren. Måske af samme årsag har møllestenene ikke fundet videre udbredelse over Østersøområdet, men synes som keramikken (i alt fald før 900) at have haft endestation i Hedeby¹⁰¹).

Foruden karolingisk keramik, glas- og metalvarer har friserkøbman-

sværdene se Jankuhn: Ein Ulfberth-Schwert aus der Elbe (Festschrift f. G. Schwantes 1951).

- ⁹⁸) Rademacher: Fränk. Gläser aus d. Rheinland (154), Salin: Rhin et Orient (155) og Steinhausen: Frühmittelalt. Glashütten im Trierer Land (156). Se herom desuden F. Fremersdorf: Zur Geschichte des fränkischen Rüsselbechers 1933/34. Samme: Römische Gläser aus Köln. Schriften d. röm.-german. Abt. d. Wallraf-Richartz Museums Köln II 1939. G. Chenet: Anciennes verries d'Argonne. Bulletin du commerce des travaux historique II 1920. R. Chambon & H. Arbman: Deux four à verre d'époque mérovingienne à Maxquenoise (Belgique). Meddelanden från Lund Universitets Historiska Museum 1952.
- ⁹⁹) Hussong: Herstellungsorte u. Datierung d. karoling. Keramik im Rheinland (149), Hübener: Zur Ausbreitung einiger fränk. Keramikgruppen nach Nord- und Mitteleuropa im 9.-12. Jh. (150), samme: Die Keramik von Haithabu (151), D. Sellig: Wikingerzeitliche u. frühmittelalt. Keramik in Schweden (152), Tischler: Zur Datierung d. frühmittelalt. Tonware v. Badorf (153), Hübener: Zur Topographie von Haithabu (103), Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene (104) og samme: Die Ausgrabungen in Haithabu 1937-39 (106). Se herom desuden K. Böhner i Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande CL 1950 og CLI 1951. Samme i Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und Nachbargebiete XIX 1950. Samme i Rheinische Vierteljahrsblätter XV/XVI 1950/51. F. Rademacher i Bonner Jahrbücher CXLIII/CXLIV 1939.
- ¹⁰⁰) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel zur Ostsee (65), Arbman: Schweden u. d. karoling. Reich (61), Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit (105), Hübener: Die Keramik von Haithabu (151), samme: Zur Ausbreitung einiger fränk. Keramikgruppen (150), og D. Sellig: Wikingerzeitliche u. frühmittelalt. Keramik in Schweden (152).
- ¹⁰¹) P. Hörter, F. Michels & I. Röder: Die Geschichte der Basaltindustrie von Mayen und Niedermendig. Jahrbücher f. Gesch. u. Kultur des Mittelrheins u. seiner Nachbargebiete 2/3 1950/51. Se iøvrigt Jankuhn: Haithabu 1956 (105).

den efter al sandsynlighed bragt klæde, vin og salt til Norden. Ord som »klæde«, »kjortel« og »skrædder« skal være frisiske låneord, og i grave i Birka, Skiringssal og Hedeby er fundet uldstoffer, som vist må identificeres med frisisk klæde¹⁰²). Desuden er der gjort talrige fund af væveredskaber i Hedeby, hvilket kan begrunde en formodning om, at den frisiske tekstilindustri har bredt sig hertil¹⁰³). De guldindvirkede stoffer, der i merovinger- og karolingertiden benyttedes i Vesteuropa har også været kendt både i Birka og Hedeby¹⁰⁴). At vin kunne købes i Birka fremgår af en beretning i »Vita Anskarii«¹⁰⁵). Både i Birka, Hedeby og Skiringssal er fundet en særlig kandetype, de såkaldte friserkander, fra Ansgars tid, som må have været anvendt til at transportere og opbevare vin i¹⁰⁶). Salt var en artikel, Frisland havde særlige betingelser for at levere. Havets gentagne oversvømmelser gav en uhyre saltholdig jord, der ikke blot egnede sig til fårehold, grundlaget for uldproduktionen, der betingede klædefabrikation, men også tillod udvinning af salt, der var en udpræget mangelvare i Norden.

Når friserne kom til Skandinavien, var det dog ikke så meget for at afsætte, som for at hente varer, først og fremmest pelsværk¹⁰⁷), men sikkert også rav til smykker og voks, som den katolske kirke var stort aftager af. Birka må have været et stort pelsmarked, der forsynedes ikke blot fra Nordsverige, men vist også fra svenske bopladser langs de finske og baltiske kyster, som muligvis netop var støttepunkter for indsamling af pelsværk og slaver ved handel, røveri eller krig blandt finske og slaviske stammer¹⁰⁸). At slaver i alt fald i 9. årh. forhandlede i Nordeuropa

¹⁰²) A. Geijer: Birka III. Die Textilfunde (135), Charlotte Blindheim: Kaupang 1953, H. Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit (105). Rester af uldstoffer af høj kvalitet fra 7. årh. er fundet ved udgravninger i nærheden af Wilhelmshaven ved den østlige grænse af det frisiske bebyggelsesområde. Se herom K. Schlabow: Leicht vergängliche Stoffe aus der Wurtengrabung Hessens. Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet V 1953.

¹⁰³) Jankuhn: Haithabu 1956 (105).

¹⁰⁴) Samme (105) og Geijer: Birka III (135).

¹⁰⁵) Litteraturlisten 18.

¹⁰⁶) D. Selling: Problem kring vikingatida keramikkanor. Fornvännen XLVI 1951, samme: Wikingerzeitliche u. frühmittelalt. Keramik in Schweden (152), W. Hübener: Bemerkungen zu einer Verbreitungskarte der Tatinger Gruppe. Offa XI 1952.

¹⁰⁷) Hennig: Der nordeuropäische Pelzhandel (145), Pratt Latin: Note on the fur trade (146), Schier: Wege u. Formen des ältesten Pelzhandels (147), samme: Pelze in altertums. Sicht (148). Om pelshandel se desuden H. Koht: Gråfelden i norsk historie (no.) Historisk Tidsskrift XXIX 1930. Jfr. desuden Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel zur Ostsee (65), samme: Haithabu 1956 (105), Bolin: Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80), Jacob: Der nord.-balt. Handel der Araber (88), samme: Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nord.-balt. Ländern? (89).

¹⁰⁸) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel zur Ostsee (65). En sådan menneskejagt i nærheden af Apuole i Litauen er omtalt i Vita Anskarii (18) kap. 30. Om slavehandel se Dopsch: Wirtsch. u. soz. Grundlagen (25), Pirenne: Mahomet et Charlemagne 1937 (34), Ganshof: Het tijdperk van de Karolingen tot de grote Normanneninval (57), Jankuhn: Haithabu 1956 (105), Bolin: Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80), Bugge: Die nordeur. Verkehrswege (81), Heyd: Geschichte des Levantehandels (82), Jacob: Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nord.-

vides fra Vita Rimberti, og det synes tilmed at have været en yderst betydningsfuld artikel¹⁰⁹). Slavehandel var kendt fra antikkens dage, og byzantinere og arabere var stadig aftagere i stor stil. Behovet dækkedes væsentligst med krigsfanger fra de områder af Mellem- og Nordvesteuropa, der endnu ikke var faldet til ro efter folkevandringerne¹¹⁰). Således førtes ved år 600 angelsachsiske slaver over Provence til Middelhavsområdet¹¹¹), og endnu 100 år senere omtaler Beda en frisisk slavehandler, der i London opkøber krigsfanger¹¹²). Quentowik var en vigtig overfartsby for slavetransporter fra England¹¹³). Men med de roligere forhold og kristendommens udbredelse, er det blevet vanskeligere at opdrive slaver i de germanske områder. Kirken forbød nemlig salg af kristne som slaver til hedninge. Det var derfor naturligt, at man i Vesteuropa begyndte at vende blikket mod Norden, hvor den eftertragtede vare var at få og let kunne skaffes til veje ved røvertog ind i de slaviske områder.

Tidsbestemmelse.

Denne udbredelse af friserne handel lader sig stort set fastslå på grundlag af historiske efterretninger fra 9. årh., men hvor langt lader det sig gøre at føre friserhandelen tilbage? Meningerne om dette spørgsmål er delte. Navnlig Vogel og Wadstein er gået ind for den antagelse, at friserne fra ca. 500 har været Nordens førende handelsfolk, og at iagttagelserne fra 9. årh. altså blot repræsenterer en mere eller mindre permanent tilstand, som nok måske er intensiveret i de forløbne 400 år¹¹⁴). Le Gentilhomme og Belaiew hælder til lignende anskuelser, vil i alt fald tilskrive de frisiske købmænd ansvaret for de såkaldte engelske sceattamønters udbredelse på fastlandet¹¹⁵). Boeles imødegår på grundlag af

balt. Ländern (89), Planitz: Die deutsche Stadt im Mittelalt. (171), Rörig: Magdeburgs Entstehung (173), Vogel: Handelsverkehr, Städtewesen u. Staatenbildung (174), samme: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt (190), samt desuden M. Bloch: Comment finit l'esclavage antique. Annales, économies, sociétés, civilisations II 1947. B. Hahn: Die wirtschaftliche Tätigkeit der Juden im fränkischen und deutschen Reich bis zum 2. Kreuzzug. Diss. Freiburg 1911. C. Verlinden: L'esclavage dans le monde ibérique médiéval 1934. G. Jacob: Arabische Berichte von Gesandten an germanischen Fürstenhöfen aus dem 9. und 10. Jahrhundert 1927. G. Caro: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und in der Neuzeit I. Schriften hrsg. v. d. Gesellsch. z. Förderung d. Wiss. d. Judentums. Berlin 1908. H. Gebhardt i Deutsches Jahrbuch für Numismatik I 1938.

¹⁰⁹) Vita Rimberti (23). Passagen findes i O. Scheel & P. Paulsen: Quellen z. Frage Schleswig-Haithabu (20).

¹¹⁰) Rörig: Magdeburgs Entstehung (173), Bolin: Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80).

¹¹¹) Pirenne: Mahomet et Charlemagne 1937 (34).

¹¹²) Beda: Historia ecclesiastica gentis Anglorum (12).

¹¹³) Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

¹¹⁴) Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190), Wadstein: Norden och Västcuropa i gammal tid (66).

¹¹⁵) Le Gentilhomme: La circulation des sceattas dans la gaule mérovingienne (158), Belaiew: On the »Wodan«-monster or dragon series of the Anglo-Saxon sceattas (157).

arkæologisk materiale i Frisland, at frisernes handel skulle kunne føres tilbage til ca. 500¹¹⁶), og historiske vidnesbyrd om friserhandel savnes ganske før 700.

Da de historiske efterretninger om frisernes færden i det hele taget bliver yderst sporadiske og i visse områder totalt svigter, blot man bevæger sig før ca. 800, bliver det nødvendigt i større udstrækning at ty til arkæologiske fund for at få en nøjere tidsfæstelse, men disse må ifølge sagens natur blive noget ensidige i deres oplysninger. De meddeler således intet om købmændene, bærerne af den handel, hvis spor man følger. Visse handelsvarer, som slaver, pelsværk, salt, voks og klæde har ikke kunnet sætte sig varige spor. Det må blive keramik, glasvarer, våben og mønter, der skal føre vidnesbyrd om frisernes fortidige handelsveje frem til vor kundskab.

Keramik, der ret nøjagtigt lader sig tidsfæste, bliver en god tidsmåler for handelens udbredelse over Nedrerhinen og Nordsøkysten. Opmærksomheden har navnlig været rettet mod den såkaldte Mayenkeramik, hvis afsætning i dette område kan følges ind i 8. årh., og produkter fra Badorf mellem Bonn og Köln samt Nedrerhinen, som navnlig efter 700 vandt udbredelse¹¹⁷). Tischler har søgt at fastslå en ret nøje datering af de forskellige typer af disse sidste¹¹⁸). Keramikeksporten kan følges ned ad Rhinen over til England og langs sydkysten af Nordsøen mod nordøst. Området mellem Vlie og Laubach var allerede i romersk tid afsætningsområde for Rhinhandelen, men i 7. årh. inddroges det øst-frisiske område i keramikomsætningen, og slutningen af 7. årh. vidner fund om, at udbredelsen er nået til Nordfrisland, medens landet mellem Weser og Ejder endnu synes uberørt af udviklingen.

Denne iagttagelse underbygges kraftigt af møntfund i området. Møntfundene i Frisland er navnlig grundigt undersøgt af Boeles¹¹⁹). De ældste frankiske guldtrienter, der er præget i Maastricht, stammer fra første halvdel af 7. årh., og i slutningen af perioden synes også udmøntninger at have fundet sted i Dorestad, men en frisisk modoffensiv gjorde for en tid ende på det frankiske styre, indtil Pippins erobring af Dorestad i 689. I årene mellem 650 og 690 præges fundene derfor af grove frisiske efterligninger af de frankiske guldmønter, men mellem 690 og 716 finder

¹¹⁶) Friesland tot det elfde eeuw (47).

¹¹⁷) Hübener: Zur Topographie von Haithabu (103), samme: Zur Ausbreitung einiger fränk. Keramikgruppen (150), samme: Die Keramik von Haithabu (151), Jan-kuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei u. Treene (104), samme: Die Ausgrabungen in Haithabu 1937-39 (106), Hussong: Herstellungsorte u. Datierung d. karoling. Keramik im Rheinland (149). Jfr. desuden K. Böhner i Bonner Jahrbücher CL 1950 og CLI 1951, samme i Trierer Zeitschr. f. Gesch. u. Kunst XIX 1950, samme i Rhein. Vierteljahrsblätter XV/XVI 1950/51 og F. Rademacher i Bonner Jahrbücher CXLIII/CXLIV 1939.

¹¹⁸) Zur Datierung d. frühmittelalt. Tonware v. Badorf (153).

¹¹⁹) Friesland tot det elfde eeuw (47).

atter frankisk udmøntning sted i Dorestad ved møntmesteren Madelinus. Den ældste mønt, fra Dagobert I's (622–638) tid, fundet på Føhr, synes at vidne om handelsforbindelser mellem det nedre Rhinland og Nordfrisland allerede omkring midten af 7. årh., hvilket støttes af et fund af de frisiske mønter fra sidste halvdel af århundredet ved Klappholt på Sild¹²⁰). Handelsforbindelsen mellem Rhinmundingen og Nordfrisland har formodentlig været tiltagende i 2. halvdel af århundredet, for med Madelinusmønterne omkring 700 at nå en så betydelig intensitet, at man tør fastslå, at Willibrords missionsrejse i 710 fra Frisland til Danmark må have fulgt allerede eksisterende handelsveje. De righoldige fund af guldtrienter i selve Frisland suppleres ydermere af de meget hyppige og udbredte fund af angelsachsiske sølv mønter, de nævnte sceattas¹²¹), hvoraf en type ifølge Boeles sandsynligvis har fundet efterligning i større udstrækning i Frisland i 1. og navnlig 2. kvartal af 8. årh.¹²²). Denne såkaldte »Wodan-Drachen«-type har særlig interesse for handelsforbindelserne med Norden, idet den her må have været i omløb endnu henimod 800, siden den, som påvist af Sune Lindqvist, må have dannet forbillede for de ældste Birkamønter¹²³).

Vesteuropæisk glaseksport, som i 5. årh. er iagttaget i temmelig rigeligt omfang navnlig i Norge og på Gotland, synes at vise tydelig aftagen i 6. og begyndelsen af 7. årh., men i slutningen af 7. og 8. årh. optræder fundene atter hyppigt mellem Vlie og Ems, og ganske vist i sammen-smeltet tilstand forefindes de i grave i Nordfrisland. Et sådant fund fra en brandgrav ved Klosterkrug i engstrækningerne mellem Slien og Trene fra 8. årh. har særlig interesse, fordi det sammen med andre fund fører vidnesbyrd om den handelsvej, som først i begyndelsen af det følgende årh. er omtalt i de skriftlige kilder. I de svenske adelsgrave i Vendel og Valsgårde er gjort rige fund af frankiske glasvarer, som peger hen mod handelsforbindelser med Vesteuropa allerede fra midten af 7. årh. stærkt tiltagende i tiden omkring 700, og frankiske stilpåvirkninger i svenske fund underbygger sådanne formodninger¹²⁴). Keramik-, glas-

¹²⁰) Boeles: Friesland (47), La Baume: Die Wikingerzeit auf d. nordfries. Inseln (119).

¹²¹) Belaiew: On the »Wodan«-monster or dragon series of the Anglo-Saxon sceattas (157), Le Gentilhomme: La circulation des sceattas dans la gaule mérovingienne (158), P. V. Hill: Anglo-Saxon and Frisian sceattas in the light of Frisian hoards and site-finds (159).

¹²²) Boeles: Friesland (47). Se også Hill: Anglo-Saxon and Frisian sceattas (159).

¹²³) Birkamynten (160).

¹²⁴) Om vendelstilen og vesteuropæisk stilpåvirkning i nordiske fund se navnlig: N. Åberg: The Occident and the Orient in the art of the 7th century. The British Isles. Sthlm. 1943. Samme: The Occident and the Orient in the art of the 7th century. Lombard Italy. Sthlm. 1945. Samme: The Occident and the Orient in the art of the 7th century. The Merovingian empire. Sthlm. 1947. Samme: Uppsala högars datering. Fornvännen XLII 1947. Samme: Vendeltida förbindelser med fastlandsgermanska och insulära kretsar. Fornvännen XLIII 1948. Samme: Vendelgravarna och Uppsala högars i deras historiska miljö. Fornvännen XLIV 1949. Samme: Den historiska relationen mellan folkvandringstiden och Vendeltiden

og møntfundene i denne periode tegner i fællesskab konturerne af handelsvejen fra Rhinmundingen til Nordfrisland via Ejder-Trene-Slien over Hedeby til Sverige allerede fra slutningen af 7. årh., selvom skriftligt vidnesbyrd ikke lader sig føre længere tilbage end 8. årh. I de omtalte svenske adelsgrave finder vi øjensynlig de svenske bærere af denne tidlige forbindelse med Frisland og Frankerriget, og Jankuhn mener, at pelsværk og slaver har været baggrunden for deres velstand på frankiske glas¹²⁵). Disse varer kan de have skaffet sig ved handels- og røvertogter blandt de finske og slaviske stammer på de østlige kyster af Botniske bugt og Østersøen, hvor Nerman har fundet flere svenske bopladser fra denne tid¹²⁶), hvis beliggenhed ikke tyder på, at de var beregnet på ad flodvejene at trænge ind i landet, men derimod lå bekvemt for forbindelse med Sverige¹²⁷). I Vita Anskarii er bevaret en beretning om en sådan menneskejagt i Apuole i Litauen¹²⁸). Også Bolin mener, at netop efterspørgslen efter pelsværk og slaver har gjort friserne interesseret i forbindelsen med Norden¹²⁹) og navnlig Sverige, hvor Jordanes allerede i midten af 6. årh. har konstateret pelshandel¹³⁰).

Ved overgangen til 9. årh. sker væsentlige ændringer i forholdene i Sverige, idet de rige glasfund forsvinder fra adelsgravene i Vendel, men i stedet samler de vesteuropæiske fund af glas og nu også smykker og keramik sig om gravene i Mälaronrådet navnlig på Björkö, hvor Birka må have draget handelen til sig. Betydningsfulde handelssamfund danner sig i Hedeby og Birka, der lader sig sammenligne med de mange vesteuropæiske wik-anlæg, omend bosættelsen i Birka har været af mere permanent karakter end i flere af de øvrige kendte wik-anlæg¹³¹).

Selvom de arkæologiske fund har kunnet godtgøre handelens gradvise udbredelse, har de ikke kunnet bevise, hvilken rolle friserne har spillet i denne handel. Først omkring 700 møder vi hos Beda en frisisk slaveopkøber i London, og i 753 optræder friserne blandt de besøgende på markedet i St. Denis. I York findes ligeledes i 8. årh. en frisisk handelskoloni. Friserne kan derfor også med rimelighed have taget del i de livlige forbindelser med Skandinavien i 7.-8. årh., ligesom de må have gjort det i 9. årh., men i hvilken udstrækning handelen tillige kan være

1953. G. Arwidsson: Vendelstile. Glas und Email. Upps.-Sthlm. 1942. Samme: Die Gräberfunde von Valsgärde VI 1942. S. Lindqvist: Vendelkulturens ålder och ursprung. Sthlm. 1926. Samme: Vendelstilens silveralder. Rig XIX 1936.

¹²⁵) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel z. Ostsee (65).

¹²⁶) Nerman: Fynden från Grobin i Lettland (128). Funde u. Ausgrabungen in Grobina 1929 (129). Swedish viking colonies on the Baltic (130). Sveriges första storhetstid (131). Grobin-Seeburg. Ausgrabungen u. Funde (132).

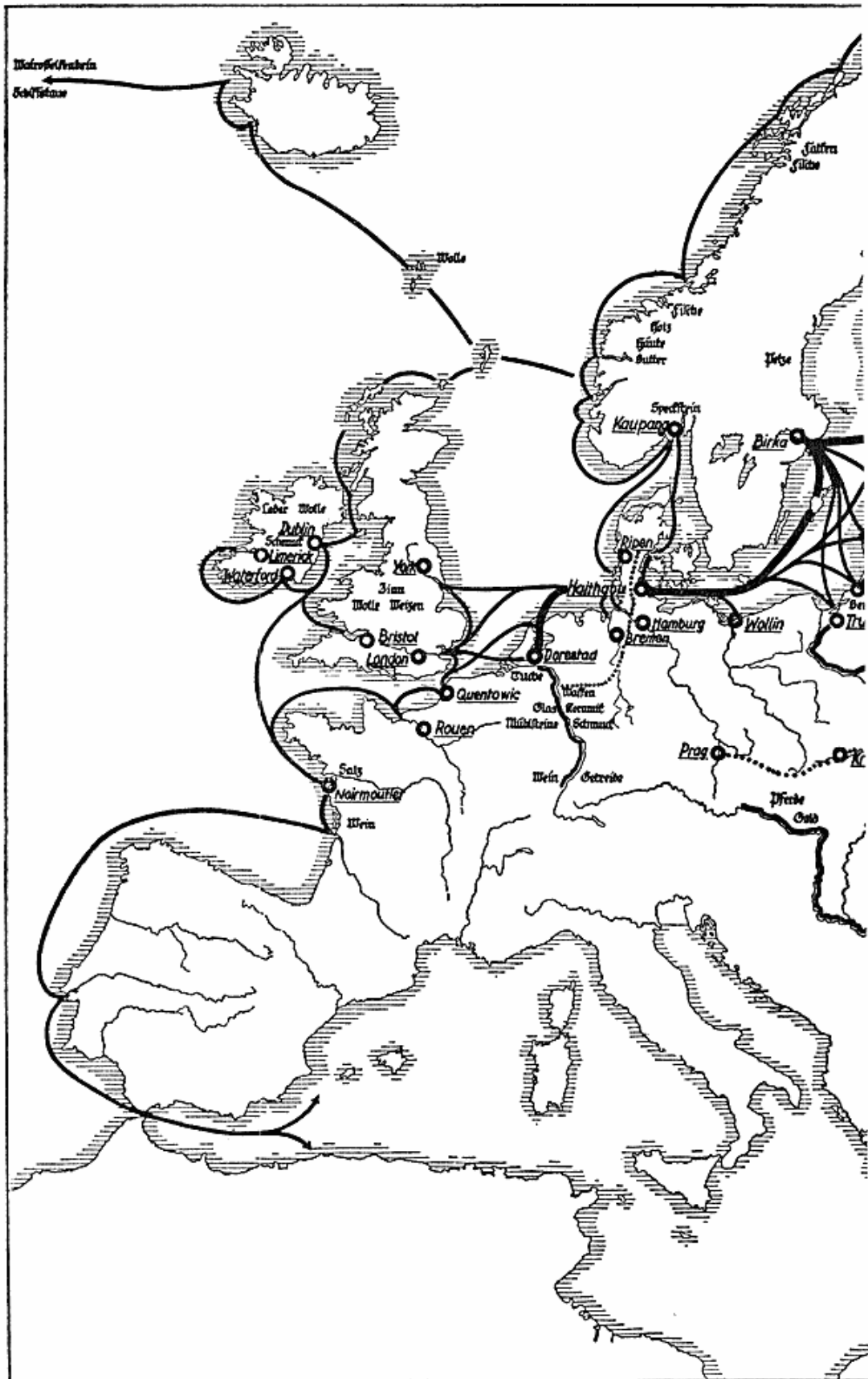
¹²⁷) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel z. Ostsee (65).

¹²⁸) Litteraturlisten (18) kap. 30.

¹²⁹) Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80).

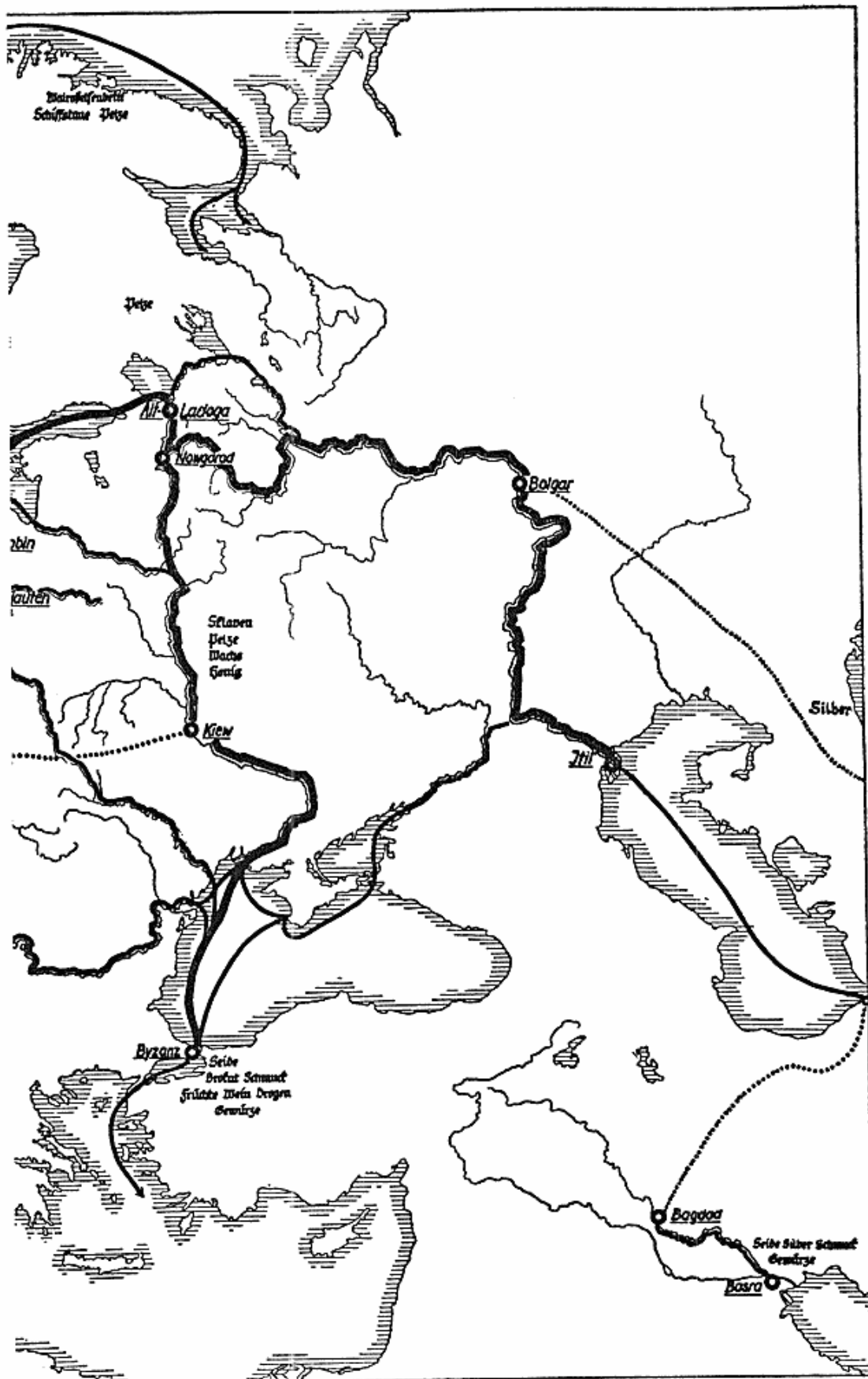
¹³⁰) Schier: Wege u. Formen d. ält. Pelzhandels (147). Se iøvrigt note 107 og 108.

¹³¹) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel z. Ostsee (65), samme: Haithabu und Birka (167), samme: Zur Topographie frühmittelalt. Stadtanlagen im Norden (168), samme: Die frühmittelalt. Seehandelsplätze im Nord- u. Ostseeraum (169).

Vigtigere handelsvej
Efter Herbert Jankuhn: Haitha

i Nord- og Østeuropa.
 1. 3. Auflage. Neumünster, 1956.

båret af f. eks. angelsachsere, som Boeles antyder¹³²), frankere og skandinaver lader sig ikke på nærværende grundlag fastslå med sikkerhed.

Fund af frisisk prægede mønter fra slutningen af 7. årh. i Westphalen, Mellemrhinen, ja lige til Konstanz, har godtgjort udbredelsen af forbindelserne op ad Rhinen på dette tidspunkt¹³³). Historiske efterretninger om friserne Rhinhandel kendes imidlertid ikke før 800. Et toldprivilegium fra Worms udstedt 829 af Ludvig den Fromme omtaler friserne tillige med købmænd og håndværkere. Det hævder imidlertid at bekræfte tidligere privilegier, tilstået af Karl den Store, Pippin og merovingerkongerne tilbage til Dagobert (622-38), Sigebert og Kilperik. Betydningen af denne privilegiepåstand er omstridt. Kletler har på dette grundlag villet føre den frisiske skibsfart på Mellemrhinen tilbage til begyndelsen af 7. årh.¹³⁴), hvilket altså finder delvis støtte i møntfundene. Fra anden side er det imidlertid fremhævet, at fjendtligheder mellem friserne og frankere og usikkerheden på Rhinen før Karl den Stores tid først kan have gjort en regelmæssig frisisk Rhinhandel mulig i slutningen af 8. årh. Dette hævdes navnlig af Poelman og Rohwer¹³⁵). I det hele taget må det siges at være et uløst spørgsmål, hvilken betydning den frankiske erobring af Frisland og den deraf følgende tilknytning til det karolingiske storrige kan have haft for friserne overtagelse af handelsformidlingen ad allerede eksisterende handelsveje og deres videre udbredelse ad evt. nye veje. Med Pippins erobring af Dorestad 689 optoges en regelmæssig udmøntning i byen (Madelinusmønterne), og Willibrord påbegyndte sin missionsvirksomhed. Der var dog stadig uroligheder, først 719 erobrede Karl Martel det vestlige Frisland. I 734 fulgte hans erobring af Midtfrisland til Lauwerszee, mens Østfrisland indtil Weser underlagdes af Karl den Store 785. Rohwer mener, at friserne Rhinhandel fra slutningen af 8. årh. nærmest har afløst friserne handel i Vestfrankrig. Idet hun optager Pirennes formodning om, at det vestlige Middelhav var en barriere for handelen, antager hun, at Rhinhandelen og forbindelsen med Venedig over alperne bedre har kunnet formidle den kontakt med Byzans og Orienten, som hun mener tidligere er gået over Marseilles og de franske floder¹³⁶).

Nedgang og afglans.

Da nordboerne omkring 800 begyndte deres hærningstogter, fulgte de

¹³²) Friesland (47).

¹³³) Boeles: Friesland (47).

¹³⁴) Nordwesteuropas Verkehr, Handel u. Gewerbe (83). Den omtalte Dagobert er sikkert Dagobert I, og for hans vedkommende fæster Kletler lid til privilegiepåstanden. Sigebert og Kilperik er vel sagtens de to kendte Klodvigsønnesønner fra slutningen af 6. årh., der er tilføjet for yderligere at give privilegiet ælde. Der fandtes dog også senere merovingerkonger med disse navne.

¹³⁵) Poelman: Geschiedenis van den handel van Nord-Nederland gedurende het merov. en karol. tijdperk (50), Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹³⁶) Der fries. Handel (51).

naturligt nok de allerede kendte handelsruter, og målet har vel netop været friserkøbmandens hjemsted, det rige Dorestad. Allerede 810 hjem-søgte Frisland af den første vikingestorm, som fulgtes af mange. Næsten årligt hærgede vikingehærene på Frislands kyster, og 834-37 plyndredes Dorestad 4 gange. Efter den 7. plyndring i 863 forsvinder byen sporløst af kilderne. Kystforsvar var forgæves, en del af friserne synes endog at have gjort fælles sag med normannerne. I sin nød søgte kejseren at knytte vikingehøvdingene til sig ved at tildele dem områder som len mod, at de forsvarede dem mod plyndringshorderne. Således fik Harald 826 Rystringen. Hemming dræbtes 837 under forsøg på at forsvare sit len Walcheren mod vikingerne, og sejrherren Harald fik i stedet Walcheren og hans broder Rorik vist nok Dorestad som len. Da kejseren forsøgte at fratage Rorik Dorestad igen, rejste han en mægtig vikingeflåde og tilbageerobrede 850 sit len, som han efterhånden udvidede, så det ved hans død 876 omfattede det meste af Vestfrisland mellem Sinkfal og Vlie. I 882 tiltvang en slægtning af ham, Gottfred, sig Rhindeltaet som len. Forleningerne har utvivlsomt været eftertragtede, da de må have været indbringende. Deres centrale placering i forhold til handelsvejene er et talende vidnesbyrd om, hvilke indtægtskilder der var særlig eftertragtede. Lenene tjente desuden som operationsbaser for nye tog¹³⁷).

Dorestad har naturligvis lidt ved plyndringerne, men de kunne næppe have udslettet byen, om ikke andre faktorer var trådt til. I 863 indtraf tillige en oversvømmelse af Nedrerhinen, som ødelagde Dorestad og åbenbart ændrede flodlejet, så Waal blev hovedløbet, mens sejlbareheden på den tidligere så betydningsfulde Krummerhinen blev problematisk. For at skaffe mest muligt vand til Lek, spærrede man derfor Krummerhinen ved dæmningsanlæg, så det gamle Rhinløb sandede til, og grundlaget for *Dorestads beliggenhed var borte*¹³⁸). Arvtager blev Tiel ved den nye hovedarm, Waal, der i 10. årh. blev et centrum for handelen mellem Rhinoplandet og England. Omkring 1000 må byen have været så rig, at den var et lokkende mål for normannerhærene, der plyndrede den i 1006 og 1009¹³⁹). I længden kunne Tiel dog ikke klare konkurrencen fra Köln, der med sin lagt bedre beliggenhed trak Rhin-Englandshandelen til sig¹⁴⁰). Toldstedets flytning i 12. årh. fra Tiel til Königswertth oven for Waal-Lek-gaffelen er det bedste udtryk for, at

¹³⁷) Se navnlig Vogel: Die Normannen und das fränk. Reich (77), samme: Geschichte d. deutschen Seeschifffahrt (190) og Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹³⁸) Holwerda: Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jh. (93), samme: Dorestad en onze vroegste middeleeuwen (95), Vogel: Die Binnenfahrt durch Holl. u. Stift Utrecht (52), Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹³⁹) En almindelig oversigt over vikingetogterne findes hos O. Scheel: Die Wikinger (76) og U. Noack: Nordische Frühgeschichte u. Wikingerzeit. 1941.

¹⁴⁰) Se W. Tuckermann: Die geographische Lage der Stadt Köln. Pfingstblätter des Hansische Geschichtsvereins XIV 1923.

Tiel ikke længere beherskede Rhin-Englandshandelen. At det må være Kølns opsving, der har slået Tiel ud, er navnlig fremhævet af Wilkens, Bächtold og Vogel med tilslutning fra Stein og Rohwer¹⁴¹).

Som Tiel blev arvtager af Dorestads Englandshandel, overtog Utrecht handelen på Norden og bevarede i det hele bedre end Tiel sin handelsmæssige betydning, som nærmest synes at have været i stigen samtidig med Tiels dalen. Dette stod nok i forbindelse med Utrechts stærkt forbedrede tilsejlingsforhold. Via Vecht stod byen fra gammel tid i kontakt med Zuidersøen, og i 12. årh. forbandt en kanal den tillige med en gren af Lek¹⁴²). I 12.–14. årh. har Utrecht således drevet nogen aktivhandel på England og Brabant, med Brygge, Hamborg, Stade og Lybæk, og til særlig varetægelse af vinhandelen fandtes en hanse af Rhinkøbmænd. Utrecht havde via Lek forbindelse med en lang række Rhinbyer: Wesel, Duisburg, Kaiserwerth, Köln, Koblenz og Speyer¹⁴³). Men endnu større betydning havde dog passivhandelen; beliggenheden gjorde byen til en vigtig station for nedertyskernes Flandernhandel, og handelen med Norden havde et naturligt udgangspunkt her, hvilket man endnu ser synlige beviser for i de mange tufstenskirker fra 12.–13. årh. i omegnen af Ribe og Slesvig. Den rhinske tufsten forhandlede i Utrecht og Deventer¹⁴⁴). En toldrulle i Utrecht fra 12. årh. omtaler udtrykkeligt danske skippere, der plejede at anløbe havnen for at handle¹⁴⁵), og i Deventer fandtes i 14. årh. et »Ribergilde«¹⁴⁶). Adam af Bremen beretter omkring 1070 om Ribes sejlads på Frisland¹⁴⁷). Ribes vigtigste importartikel navnlig fra Nordfrisland, var havsaltet, der var udvundet af tørvejorden. Saltegade bærer endnu mindet om friserskuderne, der lagde ind i åløbet på dette sted for at opslå deres saltboder¹⁴⁸). I Slesvig stadsret fra begyndelsen af 13. årh. omtales også frisere, der altså har holdt fast ved deres gamle forbindelser med Ribe og Slesvig. Sidstnævntes betydning var dog nu i aftagende¹⁴⁹).

Af de frisiske byer bevarede foruden Utrecht kun Stavoren nogen betydning i den senere middelalder. Dens handel hvilede navnlig på over-

¹⁴¹) Wilkens: Zur Geschichte d. niederl. Handels (54), Bächtold: Der norddeutsche Handel im 12. u. beginnenden 13. Jh. (42), Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190), Stein: Handels- u. Verkehrsgeschichte d. deutschen Kaiserzeit (44), Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹⁴²) Vogel: Die Binnenfabrt durch Holl. u. Stift Utrecht (52). Jfr. Wilkens: Zur Geschichte d. niederl. Handels (54).

¹⁴³) Wilkens: Zur Gesch. d. niederl. Handels (54).

¹⁴⁴) J. Helms: De danske Tufstenskirker I 1894 p. 39.

¹⁴⁵) Wilkens: Zur Gesch. d. niederl. Handels (54).

¹⁴⁶) H. Mathiessen: Middelalderlige Byer. 1927 p. 96.

¹⁴⁷) Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum (1).

¹⁴⁸) J. Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse I Ribe 1869 p. 509, 640. Om produktion af frisisk salt se Martin Lensch: Die Salzgewinnung in Nordfriesland. Mitteilungen des nordfriesischen Vereins V 1908/09.

¹⁴⁹) Slesvig stadsret findes i Danmarks gamle Købstadlovgivning I udg. af K. Kroman. 1951.

søisk sejlads på England, Norge og Østersøen. Stavoren er den eneste frisiske by blandt ummelandsfarerne, der omtales i Abels privilegium af 1251, og samtidig optrådte byens skippere som ivrige konkurrenter til bremerne i Norge.

Årsager til tilbagegangen.

Friserhandelens glansperiode er 8.-9. årh. Allerede efter Dorestads forsvinden begynder tilbagegangen, og med Tiels nedgang er enhver tale om frisisk førerstilling inden for handelslivet i alt fald udelukket. Friserne er ikke længere banebrydende, deres handel skiller sig ikke ud i form og fremgangsmåde fra al anden middelalderhandel. Utrechts og Stavorens handel yder blot et forholdsvis ringe tilskud til den almindelige handelsomsætning og ad de gængse handelsruter. Friserne handel var vel ikke reelt gået tilbage, men relativt sakket uhjælpeligt agterud i den vældige udvikling, som handelen undergik i høj- og senmiddelalderen. Denne senere friserhandel, hvortil kilderne flyder meget rigeligere, er grundigt behandlet navnlig af Bächtold, Häpke, Wilkens, Vogel, Kletler og Rohwer¹⁵⁰). Normannernes hærgninger i Frisland og indre stridigheder mellem lokale territorialherrer er fremdraget som årsager til nedgangen. Friserne dominerende position inden for skibsfarten var iøvrigt brudt først af nordboerne, der i vikingetiden som påvist af Bugge overtog en betydelig del af handelsformidlingen og tilmed brød ud af friserne vante kystsejlad¹⁵¹). Senere i 12. og 13. årh. gled førerskabet i skibsfarten over til sachserne. Disse begrundelser er dog næppe tilstrækkelige. De mere dybtliggende årsager til, at friserne ikke kunne bevare deres ledende position i middelalderens handelsudvikling, må nok søges i ændringer i Europas handelsveje og hele økonomiske struktur.

Uenigheden mellem Dopsch og Pirenne i deres bedømmelse af handelslivet i karolingertiden bragte disse emner nøjere i søgelyset. Pirenne rykkede i virkeligheden den gamle katastrofeteori frem fra folkevandringsstiden til de arabiske erobringer i 7. årh., som han hævdede totalt ændrede den økonomiske samfundsstruktur i Vesteuropa og afspærrede Frankeriget fra forbindelser over Middelhavet¹⁵²). Hans påstande blev imødegået af Dopsch, Ebersolt, Kletler, Sabbe og Patzelt¹⁵³). Sabbe

¹⁵⁰) Bächtold: Der norddeutsche Handel im 12. u. beg. 13. Jh. (42), Häpke: Friesen u. Sachsen im Ostseeverkehr d. 13. Jh.s (49), Wilkens: Zur Gesch. d. niederl. Handels (54), Vogel: Die Binnenfahrt (52), Kletler: Nordwesteuropas Verkehr, Handel u. Gewerbe (83), Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹⁵¹) Die nordeurop. Verkehrswege (81).

¹⁵²) Mahomet et Charlemagne 1922 (30), Un contraste économique (31), Les villes du moyen âge (32), Le mouvement économique et social au moyen-âge (33), Mahomet et Charlemagne 1937 (34).

¹⁵³) Dopsch: Die Wirtschaftsentw. d. Karolingerzeit (24), Wirtschaftliche u. soziale Grundlagen d. europ. Kulturentw. (25), Naturalwirtschaft u. Geldwirtschaft (26), Ebersolt: Orient et Occident (27), Kletler: Nordwesteuropas Verkehr, Handel u.

iagttager, at brugen af orientalske silkestoffer, purpur og brokade omtales langt hyppigere i 9. og 10. årh. end tidligere, hvilket *kan* skyldes kildematerialets utilstrækkelighed i merovingertiden, men han slutter dog, at handelen med orientalske stoffer i Vesteuropa har holdt sig i karolingertiden til trods for de arabiske erobringer og sørøverier i det vestlige Middelhav¹⁵⁴). Også Ebersolt og Patzelt tog navnlig til genmæle mod, at de arabiske erobringer skulle have medført noget varigt brud i den direkte handel mellem Karolingerriget og Orienten, og den sidstnævnte henledte desuden opmærksomheden på nordboernes eventuelle rolle som formidlere af en handel mellem Orient og Occident over Skandinavien. Sture Bolin betragtede emnet fra numismatisk synsvinkel og kom til den konklusion, at det arabiske sølv fra de asiatiske miner formodentlig måtte have spillet en lignende omvæltende rolle i mønt-, pris- og omsætningsforhold som 700 år senere den amerikanske sølvstrøm efter opdagelserne¹⁵⁵). Modsat Pirenne, der antog, at den arabiske fremtrængning havde betydet en økonomisk stagnation og tilbagegang for om sætningen i Vesteuropa, mener Bolin, at den må have medført en udvidelse af verden og en intensivning af handel og omsætning også i Frankerriget, hvis samhandel med Islam må have været ganske anselig. På grundlag navnlig af arabiske kilder understreger han imidlertid, at Frankerrigets vigtigste eksportartikler til Orienten foruden frankiske våben og frisisk klæde har været slaver og pelsværk, som må være hentet i Norden. Karolingerstaten har væsentlig været et transitland, og friernes interesse for forbindelsesvejene mod Nord får en naturlig forklaring. Dette stemmer udmærket overens med Jankuhns teorier om svenske slave- og pelsjagter i de baltiske, finske og slaviske områder i 7.-8. og begyndelsen af 9. årh. og de rige fund af frankiske glasvarer i gravene i Uppland i 7.-8. årh. og vesteuropæiske keramik-, smykke og glasfund i grave i Mälaronrådet, navnlig på Björkö i begyndelsen af 9. årh.¹⁵⁶).

Omkring 830 iagttager Bolin ændringer i de politiske og økonomiske forhold mellem Norden og Vesteuropa. Omtalen af nordiske forhold bliver sjældnere i vesteuropæiske kilder, frankiske indblandinger i nordiske tronstridigheder ophører, ligesom den frankiske mission i Norden omkring midten af århundredet har udspillet sin rolle. Samtidig indtræder en tydelig nedgang i de vesteuropæiske møntfund i Norden. Ofensiven er gledet over til nordboerne. Fra 830'erne tiltog de nordiske

Gewerbe (83), Sabbe: Quelques types de marchands des IXe et Xe siècles (37), L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut moyen âge (144), Patzelt: Die fränk. Kultur u. d. Islam (84). Jfr. Riisings i note 31 anf. afh.

¹⁵⁴) L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale (144).

¹⁵⁵) Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80).

¹⁵⁶) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel zur Ostsee (65), Arbman: Schweden u. d. karoling. Reich (61), Selling: Wikingerzeitliche u. frühmittelalt. Keramik in Schweden (152).

vikingetog mod Vesteuropa i styrke og antal. Disse ændringer sætter Bolin i forbindelse med en delvis omlægning af forbindelsesvejene, da nordiske vikinger ad polske og russiske floder trængte frem til Konstantinopel og fik direkte kontakt med Orientens handelsveje, således som fund af arabiske og byzantinske mønter og varer langs flodvejene, ved de baltiske kyster, på Gotland og i Birka har kunnet godtgøre¹⁵⁷). Denne svenske erobring af »det store Svitjod« tilskrives i Nestorkrøniken varægerhøvdingen Rurik og fastsættes til 862¹⁵⁸). I alt fald kan ekspansionen på grundlag af arkæologisk materiale ikke rykkes tilbage før 800, som Arne har vist¹⁵⁹), men om man med Sture Bolin tør placere den så tidligt som i begyndelsen af 9. årh. kan måske diskuteres. Jankuhn mener, at disse ændringer indtræder omkring midten af århundredet¹⁶⁰). Samtidig forsvinder de svenske kolonier på de finske og baltiske kyster, som han mener har været baser for slavejagter og pelsindsamling, og i stedet opstår nye handelscentre i tydelig tilknytning til flodvejene: Wolin¹⁶¹), Nowgorod¹⁶²) og Kiew, som i nogen grad forrykkede tyngdepunktet fra Mälaronrådet, og Gotland får atter øget betydning. I det store russiske indland har nordboerne skaffet sig pelsværk og slaver til direkte forhandling til byzantinere og arabere. I hvilken udtrækning det orientalske sølv, der ad denne vej strømmede til Norden, har bragt nordboerne i stand til at købe varer i Vesteuropa og således holde en transithandel over Skandinavien i gang, som Sture Bolin mener, er det vel vanskeligt med sikkerhed at fastslå. Derimod måtte den nye østlige handelsvej betyde en væsentlig konkurrence til den lange, farefulde vej over Vesteuropa og bidrage til at gøre nordboerne uafhængige af de frisiske købmænd. Da samtidig vikingerne på deres langfarter i Atlanterhavet nåede de mauriske riger i Spanien og Mauretanien og bragte de orientalske varer hjem derfra, svandt den monopolstilling, som i kraft af transithandelen havde været grundlaget for friserhandelens blomstring.

Frisernes betydning.

Hvilken betydning har nu friserne haft for udviklingen af forskellige sider af middelalderens erhvervsliv, som f. eks. bydannelsen, handels-

¹⁵⁷) Arne: La Suède et l'Orient (86), samme: Det stora Svitjod (87), Jacob: Der nord.-balt. Handel der Araber (88), samme: Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nord.-balt. Ländern? (89), Kivikoski: Studien zu Birkas Handel im östlichen Ostseegebiet (90), Nerman: Die Verbindungen zwischen Skandinavien u. Ostbaltikum (91).

¹⁵⁸) Nestorkrøniken og årstallet 862 er behandlet af en fyldig russisk litteratur. Se herom Bolin: Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80) p. 210, note 1.

¹⁵⁹) La Suède et l'Orient (86).

¹⁶⁰) Der fränk.-fries. Handel zur Ostsee (65).

¹⁶¹) Kunkel: Wollin (120), Kunkel & Wilde: Wollin. 5 Jahre Grabungen (121), samme: Jumne, Vineta, Jomsburg, Julin: Wollin (122), Wilde: Die Bedeutung der Grabung Wollin (123).

¹⁶²) Arne: La Suède et l'Orient (86), samme: Det stora Svitjod (87).

retten, gildevæsenet og skibsfarten? For så vidt angår frisernes betydning for bydannelse har søgelyset været rettet mod de overleverede beretninger om frisiske købmandskolonier i en række byer. I rhinbyerne Birten, Duisburg, Mainz og Worms stammer efterretningerne fra de sidste årtier af 9. årh., og Vogel har fremsat den formodning, at det blot skulle være flygtningebosættelser under normannerfrygten¹⁶³), hvilket dog imødegås af andre¹⁶⁴). Denne årsag kan i alt fald heller ikke forklare friserkolonierne i York i 8., i Birka i 9. eller i Sigtuna i 10. årh. Om der har været en frisisk koloni i Birka er omstridt. Det formodes af Bugge og Stein¹⁶⁵). Wilkens og H. Schück derimod afviser, at friserne overhovedet har været der¹⁶⁶). Den antagelse har endog været hævdet, at Birka ligefrem skulle være et frisisk byanlæg¹⁶⁷), en tanke, der dog senere er forladt¹⁶⁸). I det hele bør frisernes bydannende evne måske netop snarest søges i efterromerske byanlæg af type som Dorestad, Birka og Hedeby (frisisk: Sliaswick), karolinger-tidens wik-anlæg, hvis handelsbetydning mere bestod i et sæsonbetonet møde af fjernhandelskøbmænd end i en fastbosiddende købmands- og håndværkerstand¹⁶⁹). Ottars bekendte beretning om sin rejse til Hedeby er netop en illustration hertil¹⁷⁰). Den slags kyst- og flodhavne er desuden udgravet i Dombourg på Walcheren¹⁷¹), i Quentowik¹⁷²) og i

¹⁶³) Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

¹⁶⁴) Stein: Handels- u. Verkehrsgeschichte d. deutschen Kaiserzeit (44), Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹⁶⁵) Bugge: Die nordeurop. Verkehrswege (81). Jfr. Bugges og Steins artikler i J. Hoops: Reallexikon d. germ. Altertumskunde II 1913-15, p. 397, § 50 og p. 420, § 7.

¹⁶⁶) Wilkens: Zur Geschichte d. niederl. Handels (54), H. Schück: Birka (118).

¹⁶⁷) Stjerna: Lund och Birka (116).

¹⁶⁸) Se H. Schück: Birka (118).

¹⁶⁹) Om wik-anlæggene er efterhånden kommet en stor litteratur. Her skal anføres: Ennen: Frühgeschichte der europ. Stadt (165), Ganshof: Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen (166), Jankuhn: Haithabu und Birka (167), samme: Zur Topographie frühmittelalt. Stadtanlagen im Norden (168), samme: Die frühmittelalt. Seehandelsplätze im Nord- u. Ostseeraum (169), Planitz: Frühgeschichte d. deutschen Stadt (170), samme: Die deutsche Stadt im Mittelalter (171), Röhrig: Die europ. Stadt (172), samme: Magdeburgs Entstehung (173), Vogel: Handelsverkehr, Städtewesen u. Staatenbildung in Nordeuropa (174), samme: Das Emporium Reric (175), samme: Wik-Orte u. Wikinger (176).

¹⁷⁰) Ottars beretning findes i King Alfred's Orosius I ed. H. Sweet, London 1883. Ud-drag heraf hos Scheel & Paulsen: Quellen z. Frage Schleswig-Haithabu (20). Den er omtalt hos Bugge: Die nordeurop. Verkehrswege (81) og iøvrigt i R. Ekblom: Othres voyage from Skiringsal to Hedeby. *Studia Neophilologica* XII 1940. Se iøvrigt R. Hennig: *Terra incognita* II 2. Aufl. 1953. O. A. Johnsen: *Finmarkens politiske historie*. 1923. Samme: *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*. Jena 1939. A. W. Brøgger: *Nord-Norges bosetningshistorie*. 1931. G. Gjessing i *Viking* III 1939. S. Steen: *Ferd og fest*. 1929.

¹⁷¹) De Man: *Que sait-on de la plage de Dombourg?* (98), samme: *Over enige te Dombourg gevonden merkwaardige munten* (99) og P. J. v. d. Feen: *Geschiedenis van de Bewoning van Walcheren tot 1250* (100). Jfr. iøvrigt Anne Roes: *Les trouvailles de Dombourg (Zélande)*. *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundige Bodemonderzoek* V, 1954.

¹⁷²) Fengler: *Quentowic, seine maritime Bedeutung unter Merowingern und Karolingern* (96), Héliot: *La question de Quentowic* (97). Der har været delte meninger om, hvor det i kilderne hyppigt omtalte Quentowik kan have ligget. Af Héliot er

Hamwih ved Southampton¹⁷³). Vogel har omtalt wik-anlæggene Bardowick og Reric (:Rerwick)¹⁷⁴). Denne type af centralt beliggende markeds- og omladepladser i fjernhandelens store vejnet på steder med en vis lokal bebyggelse, hvortil befolkningen let kunne komme fra vid omkreds, og hvor vandrerkerbmændene selv periodevis har opholdt sig mere eller mindre fastboende i koloniagtige sammenslutninger, har vist nok været frisernes indsats i bydannelsen, hvis denne bytype overhovedet tør tilskrives frisisk forbillede. Planitz har netop karakteriseret karolingertidens wik-anlæg, hvor bebyggelsen ofte, f. eks. i Dorestad, har koncentreret sig om een lang gade, som faste bopladser udelukkende for fjernhandelens købmænd. Det var rene købmandskolonier¹⁷⁵). Noget videre lokal omsætning har ikke fundet sted, men her samlede købmændene deres varelagre, hvormed de udrustede sig til de enkelte rejser, der formodentlig ofte af sikkerhedshensyn er foretaget i fællesskab, som det flere steder fremgår af kilderne¹⁷⁶). Muligvis kan dette fællesskab omkr. 900 have antaget fastere organisationsformer og derigennem fået betydning for bydannelsen. Nyere undersøgelser har vist, at det ældste Emden ikke kan have udviklet sig af en oprindelig landsbybebyggelse men må være opstået som en mere systematisk anlagt købmandsbebyggelse¹⁷⁷). Interessante iagttagelser foretages i de senere år i Tiel, hvis retvinklede topografi har adskillige lighedspunkter med det ældste Emden. Jankuhn antyder den mulighed, at det ældste Tiel kan være anlagt i slutningen af 9. årh. efter et lignende skema som Emden, hvilket kan være udtryk for, at nyere organisationsformer havde udviklet sig blandt friserkøbmændene¹⁷⁸). Den egentlige middelalderlige bydannelse fra 11.-13. årh. baseres imidlertid på en arbejdsdeling og omsætning mellem by og opland. Det karakteristiske ved byen er netop dens fastboende professionelle købmands- og håndværkerbefolkning, der ernærer sig ved levering og opkøb i nærmeste opland året rundt, medens fjernhandelen har spillet en underordnet rolle som bydannende faktor. Tilstedeværelsen af det fornødne opland bliver altså af afgørende

den formodning antydet, at det skulle have været identisk med det ved Dombourg udgravede wik-anlæg, som ikke findes omtalt i de skriftlige kilder. Forskningen har ellers villet placere Quentowik ved Cancheflodens munding i nærheden af Etaples. Som en tredje mulighed anfører Jankuhn (Haithabu 1956 (105)) Witla, der i 9. årh. var en hyppigt trafikeret havn ved Maasmundingen.

173) M. Muller: The Saxon town of Hamwih at Southampton. *The Arch. New Letter* II, 1. 1949.

174) *Das Emporium Reric* (175).

175) *Die deutsche Stadt im Mittelalter* (171). Hermed har Planitz i virkeligheden fjernet sig langt fra Vogels oprindelige definition af wik-anlæggene som sæsonmarkeder (i *Wik-Orte und Wikinger* (176)).

176) Hyppigt omtalt hos Vogel: *Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt* (190). Om vandrehandelen i tidlig middelalder se isøvrigt navnlig Ennen: *Frühgeschichte d. europ. Stadt* (165) og Rörig: *Magdeburgs Entstehung* (173).

177) W. Haarnagel: *Die frühgeschichtliche Handelssiedlung Emden und ihre Entwicklung bis ins Mittelalter*. *Friesisches Jahrbuch* 1955.

178) Haithabu udg. 1956 (105).

betydning for højmiddelalderens bydannelse. Om dette er tilstede, vil der være en mulighed for, at et karolingisk wik-anlæg kan gøre udviklingen med til middelalderby, som f. eks. Slesvig. Men her står vi måske ved en af de væsentligste årsager til, at friserne måtte blive sachserne underlegne i det økonomiske kapløb i høj- og senmiddelalderen. I Frisland manglede det rige sachsiske opland, der kunne betinge en bydannelsesproces af noget videre omfang. Befolkningens gamle erhvervs-system, der forenede bonde, fisker, skipper og købmand i samme person, levede videre. Men i konkurrencen med den professionelle sachsiske købmand, der havde sin sikre oplandshandel i ryggen, kunne hverken friserkøbmandens eller den nordiske vikingekøbmands mere sæsonprægede handel stå sig i det lange løb.

Spørgsmålet om friserens betydning for udviklingen af en særlig handelsret gældende inden for handelspladsens område hænger nært sammen med tydingen af navnet Birka som frisisk »berek«, der skulle betyde et isoleret retsområde. Navnlig Elis Wadstein er gået ind for denne tolkning og har fundet en række lokaliteter i Norden: Birkø, Berkø, Biarkøy osv. som han alle vil se som oprindelige frisiske handelspladser med særlig frisisk købmandsret¹⁷⁹). Både fra tysk og fra nordisk side er denne tolkning imidlertid imødegået¹⁸⁰). Fra tysk side er det formodet, at de rhinske friserkolonier som enklaver i den gamle frankiske landsforvaltning har været en slags forløbere for de senere bysamfund¹⁸¹). Om den middelalderlige tyske købmands- og markedsret kan føres tilbage til frisisk oprindelse eller i alt fald delvis frisiske forbilleder er vist tvivlsomt. Kilderne muliggør vel næppe en sådan undersøgelse, i hvert fald er grundlag for en antagelse i den retning ikke fremført.

Alpert von Metz beretter om en købmandsorganisation, der eksisterede i Tiel i 1018, men hvis oprindelse muligvis kan føres tilbage i 10. årh.¹⁸²). Det er det tidligst bevarede vidnesbyrd om et købmandsgilde, som tilmed har besiddet særlige sædvaneretsregler delvis tillempet efter handelsforhold. Denne købmandsorganisation er derfor indgående behandlet af en række tyske forskere, navnlig Keutgen, Loesch og Stein¹⁸³). Begrebet købmandsgilde må formodentlig være vokset ud af

¹⁷⁹) Birka och bjärköarätt (177), Friesische Lehnwörter im Nordischen (78), Friserne och forntida handelsvägar i Norden (53), Norden och Västeuropa i gammal tid (66).

¹⁸⁰) Rohwer: Der fries. Handel (51) og Wessén: Birca och bjärköarätt (178), Till Birca-frågan (179).

¹⁸¹) Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹⁸²) Alpertus: De divertate temporum (3).

¹⁸³) Keutgen: Untersuchungen über den Ursprung d. deutschen Stadtverfassung (183), Loesch: Die Grundlagen der ältesten Kölner Gemeindeverfassung (184), samme: Die Kölner Kaufmannsgilde im 12. Jh. (185), Stein: Zur Geschichte älterer Kaufmannsgenossenschaften (186). Se desuden Bugge: Altschwedische Gilden (180) og Rohwer: Der fries. Handel (51).

gildevæsenets forsikringsmæssige side, idet formålet vel oprindelig som fremhævet af Doren, må have været beskyttelse af købmændene på de enkelte købmandsrejser¹⁸⁴). Er købmandsgildet således i sin oprindelige skikkelse fostret i intim kontakt med vandrerkøbmandens handelsvilkår, vil det ikke være nogen urimelig antagelse at føre kimen til denne købmandsorganisation tilbage til friserne, selvom den kendsgerning, at Tielergildet er det ældst kendte, ikke er noget bevis for en sådan antagelse¹⁸⁵). Planitz antager, at der allerede i 10. årh. har eksisteret et købmandsgilde i Hedeby, og bygger sin formodning på en arabisk rejsendes skildring af en offerfest, som Planitz vil tolke som en gildedefestdag af samme type, som Alpert von Metz omtaler i sin beskrivelse af Tiels købmandsgilde¹⁸⁶). Omtrent ligeså gamle er de efterretninger om et frisisk gilde i Sigtuna, som baseres på to runesten fra ca. 1060–1075¹⁸⁷). De har givet Bugge anledning til den formodning, at friserne muligvis kan have indført købmandsgildet til Norden¹⁸⁸).

Om friserskibenes udseende vides utrolig lidt. Som fremhævet af Poelman, omtales aldrig årer¹⁸⁹). Man tør formode, at det har været rene sejlskibe, som derfor kun behøvede forholdsvis ringe besætning. Friserskibene må have repræsenteret en særlig og almindelig type, der i alle tilfælde må have adskilt sig fra de danske skibe, siden det siges i *Annales Anglo-Saxonici* om de skibe, som kong Alfred lod bygge, at de hverken var af art som de frisiske eller som de danske skibe¹⁹⁰). En svensk lokalitet Kugghamn i nærheden af Birka har Wadstein sat i forbindelse med ordet »kogge«, der skal være frisisk og betyde fad eller kar og altså henvise til den korte, runde form. Denne formodning har vundet tilslutning hos Vogel¹⁹¹). I *Annales Bertiniani* benævnes friserne iøvrigt, »cokingi«, tolket som koggefarere¹⁹²), hvilket dog betvivles af Holwerda og Vogel¹⁹³). Derimod synes »cogsculd«, en afgift af fiskeriet på Zuiderzøen (omtalt 948 og 949), kun at lade sig forklare som en afgift af fiskefartøjer. Vogel slutter heraf, at den højmiddelalderlige kogge, som den kendes fra 13. årh. med dens karakteristiske egenskaber kan føres tilbage til den frisiske kogge fra 9.–10. årh.¹⁹⁴), hvilket imidlertid bestrides af Hagedorn, der ikke mener, at middelalderens kendte dybtgående

¹⁸⁴) Untersuchungen z. Geschichte der Kaufmannsgilden (181).

¹⁸⁵) Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹⁸⁶) Die deutsche Stadt im Mittelalter (171).

¹⁸⁷) O. v. Friesen: Ur Sigtunas äldsta historia (182).

¹⁸⁸) Altschwedische Gilden (180).

¹⁸⁹) Geschiedenis van den handel van Nord-Nederland gedurende het merov. en karol. tijdperk (50).

¹⁹⁰) Litteraturlisten 19.

¹⁹¹) Wadstein: Norden och Västeuropa i gammal tid (66), Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

¹⁹²) Litteraturlisten 5.

¹⁹³) Holwerda: Dorestad en onez vroegste middeleeuwen (95), Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

¹⁹⁴) Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

kogge skulle have kunnet udvikle sig af Zuidersøens fiskerbåde. Den er efter Hagedorns mening ikke blevet til i de frisiske fladvandede vadehave, men ved en bugtrig kyst med dybe, beskyttede naturhavne¹⁹⁵). Heinsius hævder imidlertid nu at have påvist, at den højmiddelalderlige kogge ikke er af frisisk oprindelse, men først fremstod i slutningen af 12. årh. som en nedertysk nykonstruktion¹⁹⁶). Dette forhindrer dog ikke, at friserne kan have haft meget stor betydning for udviklingen af skibsfarten. En del frisiske låneord i søfartssproget peger endnu tilbage på deres indsats i de nordiske farvande: f. eks. »båk« (sømærke) og vist nok også »båd«. Wadstein nævner foruden »kogge« tillige »anker«, »stævn« og rummålet »læst« som frisiske låneord. Så sent som på kors-togenes tid levede friserne sømandsry endnu over hele Europa.

LITTERATUR TIL BELYSNING AF FRISERHANDEL

I. Eksempler på skriftlige, trykte kilder.

1. Adam Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. MG Ser. rer. Germ. II 1846. 3. ed. 1917. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XLIV 1926.
2. Alkuin: Vita Willibrordi. Bibliotheca rerum Germanicarum VI, ved P. Jaffé. Berlin 1873.
3. Alpertus: De divertate temporum. MG SS IV 700-723.
4. Altfried: Vita S. Liudgeri episcopi Mimigardefordensis. MG SS II 403-419.
5. Annales Bertiniani. MG Ser. rer. Germ. V 1883. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XXIV. 1857.
6. Annales Egmundani. MG SS XVI 443-479.
7. Annales Fuldenses. MG SS I 343-415 og Ser. rer. Germ. VII 1891.
8. Annales regum Francorum (Annales qui dicuntur Einhardi). MG SS I 135-218 1826. Optr. 1925 og Ser. rer. Germ. VI 1895. Optr. 1930.
9. Annales Vedastini. MG SS II 196-209 og Ser. rer. Germ. XII 1909.
10. Annales Xantenses. MG SS II 219-235 og Ser. rer. Germ. XII 1909.
11. Anskar: Vita S. Willchadi. MG SS II 378-390.
12. Beda: Historia ecclesiastica gentis Anglorum. Ed. C. Plummer. Oxford 1896. Og med eng. overs. ved Th. Miller i Early English Text Society I-II. London 1890-98.
13. Ermoldus Nigellus: Carmina in laudem Pippini regis. MG Poetae latini II 79-91.
14. Lex Frisionum. MG LL III 1863. Optr. 1925.
15. Liudger: Vita S. Gregorii Traiectensis episcopi. MG SS XV 66-79.
16. Markedsprivilegiet i St. Denis 753. MG DD Karolinger I Nr. 6 1906. Regesta Imperii I ved E. Mühlbacher. Innsbruck 1899.
17. Notker von S. Gallen (Monachus Sangallensis): De gestis Karoli Magni libri II. MG SS II 731-763 1829. Optr. 1925.
18. Rimbert: Vita S. Anskarii episcopi Hammaburgensis. MG Ser. rer. Germ. LV 1884. Og i: Langebek, J.: Scriptores rerum Danicarum Medii Aevi I 1772 427-495. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XXII 1939. Svensk oversættelse ved G. Rudberg. Sthlm. 1926. Dansk oversættelse ved P. A. Fenger. 5. udg. 1926.
19. Two Saxon cronicles parallel I-II. Ed. Plummer, C. Oxford 1892-99. Med titlen: Annales Anglo-Saxonici. MG SS XIII.
20. Scheel, O. und Paulsen, P.: Quellen

¹⁹⁵) Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19. Jh. (187).

¹⁹⁶) Das Schiff der hansischen Frühzeit (188).

kogge skulle have kunnet udvikle sig af Zuidersøens fiskerbåde. Den er efter Hagedorns mening ikke blevet til i de frisiske fladvandede vadehave, men ved en bugtrig kyst med dybe, beskyttede naturhavne¹⁹⁵). Heinsius hævder imidlertid nu at have påvist, at den højmiddelalderlige kogge ikke er af frisisk oprindelse, men først fremstod i slutningen af 12. årh. som en nedertysk nykonstruktion¹⁹⁶). Dette forhindrer dog ikke, at friserne kan have haft meget stor betydning for udviklingen af skibsfarten. En del frisiske låneord i søfartssproget peger endnu tilbage på deres indsats i de nordiske farvande: f. eks. »båk« (sømærke) og vist nok også »båd«. Wadstein nævner foruden »kogge« tillige »anker«, »stævn« og rummålet »læst« som frisiske låneord. Så sent som på korskoggenes tid levede friserne sømandsry endnu over hele Europa.

LITTERATUR TIL BELYSNING AF FRISERHANDEL

I. Eksempler på skriftlige, trykte kilder.

1. Adam Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. MG Ser. rer. Germ. II 1846. 3. ed. 1917. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XLIV 1926.
2. Alkuin: Vita Willibrordi. Bibliotheca rerum Germanicarum VI, ved P. Jaffé. Berlin 1873.
3. Alpertus: De divertate temporum. MG SS IV 700-723.
4. Altfried: Vita S. Liudgeri episcopi Mimigardefordensis. MG SS II 403-419.
5. Annales Bertiniani. MG Ser. rer. Germ. V 1883. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XXIV. 1857.
6. Annales Egmundani. MG SS XVI 443-479.
7. Annales Fuldenses. MG SS I 343-415 og Ser. rer. Germ. VII 1891.
8. Annales regum Francorum (Annales qui dicuntur Einhardi). MG SS I 135-218 1826. Optr. 1925 og Ser. rer. Germ. VI 1895. Optr. 1930.
9. Annales Vedastini. MG SS II 196-209 og Ser. rer. Germ. XII 1909.
10. Annales Xantenses. MG SS II 219-235 og Ser. rer. Germ. XII 1909.
11. Anskar: Vita S. Willchadi. MG SS II 378-390.
12. Beda: Historia ecclesiastica gentis Anglorum. Ed. C. Plummer. Oxford 1896. Og med eng. overs. ved Th. Miller i Early English Text Society I-II. London 1890-98.
13. Ermoldus Nigellus: Carmina in laudem Pippini regis. MG Poetae latini II 79-91.
14. Lex Frisionum. MG LL III 1863. Optr. 1925.
15. Liudger: Vita S. Gregorii Traiectensis episcopi. MG SS XV 66-79.
16. Markedsprivilegiet i St. Denis 753. MG DD Karolinger I Nr. 6 1906. Regesta Imperii I ved E. Mühlbacher. Innsbruck 1899.
17. Notker von S. Gallen (Monachus Sangallensis): De gestis Karoli Magni libri II. MG SS II 731-763 1829. Optr. 1925.
18. Rimbert: Vita S. Anskarii episcopi Hammaburgensis. MG Ser. rer. Germ. LV 1884. Og i: Langebek, J.: Scriptores rerum Danicarum Medii Aevi I 1772 427-495. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XXII 1939. Svensk oversættelse ved G. Rudberg. Sthlm. 1926. Dansk oversættelse ved P. A. Fenger. 5. udg. 1926.
19. Two Saxon cronicles parallel I-II. Ed. Plummer, C. Oxford 1892-99. Med titlen: Annales Anglo-Saxonici. MG SS XIII.
20. Scheel, O. und Paulsen, P.: Quellen

¹⁹⁵) Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19. Jh. (187).

¹⁹⁶) Das Schiff der hansischen Frühzeit (188).

- z. Frage Schleswig-Haithabu im Rahmen der fränkischen und nordischen Beziehungen. Kiel 1930.
21. Waldalberti: *Miracula S. Goaris*. MG SS XV.
22. Willibald: *Vita S. Bonifatii archiepiscopi Moguntini*. MG SS II 331-353 og *Scr. rer. Germ.* LVII 1905. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XIII 1863.
23. Vita S. Remberti archiepiscopi Hamburgensis. Langebek, J.: *Scriptores rerum Danicarum Medii Ævi II 1773 123-145*. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XXII 1939.

II. Litteratur om økonomisk historie i almindelighed.

24. Dopsch, A.: *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit I-II*. Weimar 1912-13. 2. Aufl. 1921-22 (med stor oversigt over den tidligere forsknings syn på karolingertiden).
25. Dopsch, A.: *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grosse I-II*. Wien 1918-20. 2. Aufl. 1923-24 (med stor oversigt over den tidligere forskning vedrørende overgangen fra oldtid til middelalder).
26. Dopsch, A.: *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*. Wien 1930.
27. Ebersolt, J.: *Orient et Occident. Recherches sur les influences byzantines et orientales en France avant et pendant les Croisades*. Paris et Bruxelles 1928. 2. éd. Paris 1954.
28. Halphen, L.: *Études critiques sur l'histoire de Charlemagne*. Paris 1921.
29. Kulischer, J.: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit I-II*. München-Berlin 1928. 2. unveränd. Aufl. München 1958 (med udførlig bibliografi og fyldige bibliografiske noter).
30. Pirenne, H.: *Mahomet et Charlemagne*. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire I 1922*. Optr. i: Pirenne, H.: *Histoire économique de l'Occident médiéval*. 1951.
31. Pirenne, H.: *Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens*. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire II 1923*. Optr. i: Pirenne, H.: *Histoire économique de l'Occident médiéval*. 1951.
32. Pirenne, H.: *Les villes du moyen-âge*. Brüssel 1927.
33. Pirenne, H.: *Le mouvement économique et social au moyen-âge du XIe au milieu du XVe siècle*. Findes i: Glotz, G. (dir.): *Histoire générale 2. sect. Histoire du moyen âge VIII: La civilisation occidentale au moyen âge du XIe au milieu du XVe siècle*. Paris 1933. Optr. i: Pirenne, H.: *Histoire économique de l'Occident médiéval*. 1951. Findes på tysk: »Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter«. Bern 1947, og på engelsk: »Economic and social history of medieval Europe«. London 1936 (med fyldige bibliografiske noter).
34. Pirenne, H.: *Mahomet et Charlemagne*. Bruxelles 1937. Tysk oversættelse: *Geburt des Abendlandes. Untergang der Antike am Mittelmeer u. Aufstieg des germanischen Mittelalters*. Amsterdam o. J. (1939).
35. Postan, M.: *The trade of medieval Europe: the North*. Findes i: Postan, M. and Rich, E. E.: *The Cambridge economic history of Europe II*. Cambridge 1952 (med udførlig bibliografi).
36. Rörig, F.: *Mittelalterliche Weltwirtschaft*. Kieler Vorträge hrsg. von B. Harms. Nr. 40. Jena 1933.
37. Sabbe, E.: *Quelques types de marchands des IXe et Xe siècles*. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire XIII 1934*.
38. Thompson, J. W.: *Economic and social history of the Middle Ages 300-1300. I-II*. New York 1959.
39. Zechlin, E.: *Maritime Weltgeschichte I*. Hamburg 1947.
- a) *Specielt i enkelte lande*.
40. Arup, E.: *Studier i engelsk og tysk Handels Historie 1350-1850*. Dissertation. Kbh. 1907.
41. Bechtel, H.: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands von der Vorzeit bis zur Ende des Mittelalters*. 2. Aufl. München 1951.
42. Bächtold, H.: *Der norddeutsche Handel im 12. und beginnenden 13. Jahrhundert*. *Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte XXI*. Berlin-Leipzig 1910.
43. Inama-Sternegg, K.-T. von: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte I*. Leipzig 1879. 2. Aufl. 1909.

44. Stein, W.: Handels- und Verkehrsgeschichte der deutschen Kaiserzeit. Berlin 1922.
45. Thompson, J. W.: The commerce of France in the ninth century. *Journal of Political Economy* XXIII. 1915.

III. Litteratur om friserhandel.

46. Blok, P. J.: Geschichte der Niederlande I. Übersetzung von Houtrouw. Gotha 1901.
47. Boeles, P. J. C. A.: Friesland tot det elfde eeuw. Leeuwarden 1927. 2. Aufl. 's-Gravenhage 1951 (med udførlig litteraturfortegnelse og engelsk resumé).
48. Dirks, J.: Geschiedkundig onderzoek van den Koophandel der Friezen van de vroegste tijden tot aan den dood van Karel den Grooten. Utrecht 1846.
49. Häpke, R.: Friesen und Sachsen im Ostseeverkehr des 13. Jahrhunderts. *Hansische Geschichtsblätter* XIX 1913.
50. Poelman, G. A.: Geschiedenis van den handel van Nord-Nederland gedurende het merovingische en karolingische tijdperk. 's-Gravenhage 1908.
51. Rohwer, B.: Der friesische Handel im frühen Mittelalter. Dissertation. Kiel 1937 (med udførlig litteraturfortegnelse over kildeudgaver og tidligere forskning).
52. Vogel, W.: Die Binnenfahrt durch Holland und Stift Utrecht vom 12. bis 14. Jahrhundert. *Hansische Geschichtsblätter* XV 1909.
53. Wadstein, E.: Friserne och forntida handelsvägar i Norden. Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetskamhälles Handlingar 4 F. XXI-XXII 1918-19.
54. Wilkens, H.: Zur Geschichte des niederländischen Handels im Mittelalter. *Hansische Geschichtsblätter* XIV 1908 og XV 1909. Jfr. 64-68, 80, 83, 141 og 190.
- a) *Om Frisland og frisere.*
55. Bunte, B.: Beiträge zur Geschichte der Friesen und Chauken I: Ueber die Wohnsitze der Friesen und ihrer Nachbarn in der römischen Zeit. *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* XXX 1899.
56. Fockema Andreae, S. J.: Friesland van de vijfde tot de tiende eeuw. *Algemene Geschiedenis der Nederlande I*. Utrecht 1949.
57. Ganshof, F. L.: Het tijdperk van de Karolingen tot de grote Normannen-inval 751-879. *Algemene Geschiedenis der Nederlande I*. Utrecht 1949.
58. Hald, K.: Frisere. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* IV. Red. A. Karker. Kbh. 1959 (med udførlig bibliografi om deres forbindelser med Norden).
59. Richthofen, Karl Freiherr von: Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte I-III. Berlin 1880-86.
60. Swart, F.: Zur friesischen Agrargeschichte. *Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen* CXLV. Leipzig 1910.

IV. Om handelsforbindelse mellem Norden og Vesteuropa.

61. Arbman, H.: Schweden und das karolingische Reich. *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar* XLIII. Sthlm. 1937 (med udførlig litteraturliste og fylldige bibliografiske noter).
62. Arbman, H. & Stenberger, M.: *Vikingar i västerled*. Sthlm. 1935.
63. Arne, T. J.: Birka-Frisland. *Kulturhistoriska studier och uppteckningar tillägnade V. Ewald* 1929. Red. E. Salvén og A. Anderson Sandklef. *Hallands Hembygdförbunds Skriftserie* I.
64. Jankuhn, H.: Sechs Karten zum Handel des 10. Jahrhunderts im westlichen Ostseebecken. *Archaeologia Geographica* I 1950.
65. Jankuhn, H.: Der fränkisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* XL 1953 (med udførlig litteraturliste).
66. Wadstein, E.: Norden och Vesteuropa i gammal tid. *Populärt vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs Högskola*. N. F. XXII. Sthlm. 1925.
67. Wadstein, E.: Våra förfäder och de gamla friserne. (Sv.) *Historisk Tidsskrift* LII 1932.

68. Wadstein, E.: On the relations between Scandinavians and Frisians in early times. Saga-book of the Viking Society 1933.
Jfr. 49, 51, 53, 54, 80, 81, 83, 105 og 190.
- a) *Om forbindelse iøvrigt mellem Norden og friserne.*
69. Askeberg, F.: Norden och kontinenten i gammal tid. Uppsala 1944.
70. Borchling, C.: Die Friesen und der skandinavische Norden. De iepening fan de Fryske Akademy. Assen 1938.
71. Hald, K.: Danes and Frisians in Lincolnshire. 3. International Congress of Toponomy and Anthroponomy III. Louvain 1951.
72. Hinz, H.: Zur Herkunft der Nordfriesen. Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins XXIX 1952/53.
73. Hinz, H.: Vorgeschichte der nordfriesische Festlandes. Neumünster 1954.
74. Jørgensen, P.: Über die Herkunft der Nordfriesen. Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Skrifter. Hist.-Fil. Meddelelser XXX,5 1946.
75. Lauridsen, P.: Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland. Historisk Tidsskrift 6, IV 1892-94.
76. Scheel, O.: Die Wikinger. Stuttgart 1938.
77. Vogel, W.: Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (799-911). Heidelberg 1906.
78. Wadstein, E.: Friesische Lehnwörter im Nordischen. Kungliga Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Skrifter XXI 1918-22.
79. Wadstein, E.: Frisiska lånord. Studier tillägnade Axel Kock. Lund 1929.

V. Om andre handelsveje, der berører friserhandel.

80. Bolin, S.: Muhammed, Karl den Store och Rurik. Scandia XII 1939. På engelsk i: Scandinavian economic history review I 1953 (med udførlige bibliografiske noter navnlig over møntlitteraturen).
81. Bugge, A.: Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter und die Bedeutung der Wikinger für die Entwicklung des europäischen Handels und der europäischen Schifffahrt. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte IV 1906.
82. Heyd, W.: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter I. Stuttgart 1879. På fransk i Leipzig 1885 og genoptr. 1923 og 1959.
83. Kletler, P.: Nordwesteuropas Verkehr, Handel und Gewerbe im frühen Mittelalter. Deutsche Kultur. Historische Reihe. Wien 1924.
84. Patzelt, E.: Die fränkische Kultur und der Islam. Veröffentlichungen des Seminars für Wirtschafts- und Kulturgeschichte an der Universität Wien IV 1932.
85. Schulte, A.: Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausnahme von Venedig. Hrsg. von der Badischen Historischen Kommission I-II. Leipzig 1900.
- a) *Specielt om Nordens forbindelser østpå.*
86. Arne, T. J.: La Suède et l'Orient. Uppsala 1914.
87. Arne, T. J.: Det stora Svitjod. Essayer om gångna tidens svensk-ryska kulturförbindelser. Sthlm. 1917.
88. Jacob, G.: Der nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter. Leipzig 1887.
89. Jacob, G.: Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern? Leipzig 1886. 2. Aufl. Berlin 1891 (anfører de fleste arabiske kildesteder, der omhandler varerne i den russisk-arabiske handel, i oversættelse).
90. Kivikoski, E.: Studien zu Birkas Handel im östlichen Ostseegebiet. Acta Archaeologica 1937.
91. Nerman, B.: Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar XL, 1 1929.
Jfr. 65, 80, 81 og 84. Se iøvrigt litteratur om Birka 112-118.

Af den store litteratur om dette emne er kun medtaget, hvad der har haft direkte betydning for forskningen af handelsforbindelserne mellem Norden og Vesteuropa.

VI. Om enkelte lokaliteter.

a) Dorestad.

92. Holwerda, J. H.: Dorestad. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission XVI 1925/26.
93. Holwerda, J. H.: Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jahrhundert. Oudheidkundige Mededeelingen N. R. X. Leiden 1929.
94. Holwerda, J. H.: Opgravingen van Dorestad. Oudheidkundige Mededeelingen N. R. XI. Leiden 1930.
95. Holwerda, J. H.: Dorestad en onez vroegste middeleeuwen. Leiden o. J. (1930).

Jfr. 51 og 171.

b) Quentowik.

96. Fengler, O.: Quentowic, seine maritime Bedeutung unter Merowingern und Karolingern. Hansische Geschichtsblätter XIII 1907.
97. Hélot, P.: La question de Quentowic. Revue du Nord 1937.

c) Domburg.

98. De Man, M.: Que sait-on de la plage de Dombourg? Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde VII 1899.
99. De Man, M.: Over enige te Domburg gevonden merkwaardige munten. Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde XIII 1926.
100. Feen, P. J. van der: Geschiedenis van de Bewoning van Walcheren tot 1250. I: De Bodemkartering van Walcheren. 1951 (med fortegnelse over ældre litteratur).

d) Hedeby.

101. Frahm, F.: Der Transitverkehr Schleswig-Hollingstedt. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte LX. Kiel 1930.
102. Frahm, F.: Grabungen und Forschungen aus der Wikingerzeit der Schleswiger Landenge. Historische Zeitschrift CLI 1933.
103. Hübener, W.: Zur Topographie von Haithabu. Germania XXX 1952.
104. Jankuhn, H.: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene. Neumünster 1937. Vor- und frühgeschichtliche Untersuchungen aus d. Museum vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel N. F. I. (med oversigt over Hedeby-forskningen

1897-1930 og meget fyldig litteraturfortegnelse).

105. Jankuhn, H.: Haithabu, eine germanische Stadt der Frühzeit. Neumünster 1937. 2. Aufl. 1938. 3. völlig neu bearb. Aufl.: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. 1956 (med fyldig litteraturfortegnelse).
106. Jankuhn, H.: Die Ausgrabungen in Haithabu 1937-39. Berlin 1943.
107. Jankuhn, H.: Ergebnisse und Probleme der Haithabugrabungen 1930-39. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte LXXIII 1949.
108. Jankuhn, H.: Wirtschafts- und Kulturgeschichte Angelns in der Wikingerzeit. Jahrbuch des Angler Heimatvereins XVI 1952.
109. Jankuhn, H.: Die Frühgeschichte vom Ausgang der Völkerwanderung bis zum Ende der Wikingerzeit. Geschichte Schleswig-Holsteins III, red. V. Pauls. Neumünster 1955-57.
110. Kieselbach, A.: Schleswig als Vermittlerin des Handels zwischen Nord- und Ostsee. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte XXXVII. Kiel 1907.
111. Schwantes, G.: Führer durch Haithabu. Schleswig 1932.
Jfr. 66, 114, 115, 161, 162, 164 og 167.

e) Birka.

112. Arbman, H.: Birka, Sveriges äldsta handelsstad. Sthlm. 1939.
113. Arbman, H.: Birka I. Die Gräber. Tafelband 1940. Textband 1943. Uppsala.
114. Lindqvist, S.: Hedeby och Birka. Fornvännen XXI 1926.
115. Lindqvist, S.: Schleswig och Birka. Fornvännen XXI 1926.
116. Stjerna, K.: Lund och Birka. Historisk Tidskrift för Skåneland III 1909.
117. Schück, A.: Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling. Sthlm. 1926 (med sammenfattende fremstilling om Birka og birkaproblemerne).
118. Schück, H.: Birka. Uppsala Universitets Årsskrift 1910.
Jfr. 61, 63, 65-68, 90, 135, 160, 163-164, 167 og 177-179.

f) Nordfrisiske øer.

119. La Baume, P.: Die Wikingerzeit auf d. nordfriesischen Inseln. Die Wikingerzeit in Nordfriesland 1953.
Jfr. 72-75.

g) *Wollin*.

120. Kunkel, O.: Wollin. Das Bollwerk V 1934.
 121. Kunkel, O. & Wilde, K. A.: Wollin. 5 Jahre Grabungen auf d. Boden d. wikingerzeitlichen Grosssiedlung am Dievenov-Strom 1934-1939/40. Nachrichtenblätter für deutsche Vorzeit XVI 1940.
 122. Kunkel, O. & Wilde, K. A.: Jumne, Vineta, Jomsburg, Julin: Wollin. Stettin 1941.
 123. Wilde, K.: Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934. Stettin 1939. 2. Aufl. 1953.

h) *Truso*.

124. Ebert, M.: Truso. Königsberg 1926.
 125. Ehrlich, B.: Der preussisch-wikingische Handelsplatz Truso. Conventus primus hist. Balt. 1937. Riga 1938.
 126. Neugebauer, W.: Die Bedeutung d. wikingischen Gräberfeldes in Elbing

für die Wikingerbewegung im Ostseegebiet. Elbinger Jahrbuch XIV 1937.

127. Neugebauer, W.: Das wikingische Gräberfeld von Elbing-Neustädterfeld und d. Lage Trusos. Bericht über d. Kieler Tagung d. »Ahnen-erbes« 1939. Neumünster 1944.

i) *Grobin*.

128. Nerman, B.: Fynden från Grobin i Lettland. Sthlm. 1930.
 129. Nerman, B.: Funde und Ausgrabungen in Grobina 1929. Congressus Secundus Archaeolog. Balt. 1930. Riga 1931.
 130. Nerman, B.: Swedish viking colonies on the Baltic. Eurasia Septentrionalis Antiqua IX 1934.
 131. Nerman, B.: Sveriges första storhetstid. Sthlm. 1942.
 132. Nerman, B.: Grobin-Seeburg, Ausgrabungen und Funde. Uppsala 1958.

VII. Om enkelte varer.

a) *Klæde o. a. tekstilvarer*.

133. Espinas, G.: La draperie dans la Flandre française au moyen âge I. Paris 1923.
 134. Ganshof, F. L.: Note sur un passage de la vie de Saint Géraud d'Aurillac. »Mélanges Jorga«. Paris 1933 (med litteratur om klædehandel mellem Orienten og Vesteuropa).
 135. Geijer, A.: Birka III. Die Textilfunde. Uppsala 1938 (med litteratur p. 41 note 2).
 136. Heyne, M.: Deutsche Hausaltertümer III: Körperpflege und Kleidung bei den Deutschen. Leipzig 1903.
 137. Heyne, M.: Das altdeutsche Handwerk. Strassburg 1908.
 138. Häpke, R.: Die Herkunft der friesischen Gewebe. Hansische Geschichtsblätter XII 1906.
 139. Häpke, R.: Die neuere Literatur z. Geschichte d. niederländischen Wollindustrie. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte X 1912 (med oversigt over den hidtidige forskning om emnet).
 140. Keutgen, F.: Der Grosshandel im Mittelalter. Hansische Geschichtsblätter X 1901.
 141. Klumker, C. J.: Der friesische Tuchhandel zur Zeit Karls des Grossen und sein Verhältnis z. Weberei jener Zeit. Leipzig Dissertation 1898. Jahrbuch der Gesellschaft für bil-

dende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden XIII 1899.

142. Kober, E.: Die Anfänge der deutschen Wollweberei. Below, G. v. und Meinecke, F.: Abhandlungen z. mittleren und neueren Geschichte VIII 1908.
 143. Pirenne, H.: Draps de Frise ou draps de Flandre? Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte VII 1909. Optr. i: Pirenne, H.: Histoire économique de l'Occident médiéval 1951.
 144. Sabbe, E.: L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut moyen âge (IXe et Xe siècles). Revue Belge de Philologie et d'Histoire XIV 1935.

Oversigt over forskningen findes 29 (p. 84), 83 (p. 107 note 789a).
 Jfr. iøvrigt 40, 50, 51, 54, 60, 66, 85, 105 og 190.

b) *Pelsvarer*.

145. Hennig, R.: Der nordeuropäische Pelzhandel in den älteren Perioden der Geschichte. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXIII 1930.
 146. Pratt Lattin, H.: Note on the fur trade in medieval Western Europe. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXIV 1931.

147. Schier, B.: Wege und Formen des ältesten Pelzhandels in Europa. Archiv für Pelzkunde I. Frankfurt am Main 1951.
148. Schier, B.: Pelze in altertumskundlicher Sicht. Archiv für Pelzkunde II. Frankfurt am Main 1951. Jfr. 65, 80, 88, 89 og 105.
- c) *Slaver.*
- Behandling findes bl. a. i: 25, 34, 57, 65, 80-82, 89, 105, 171, 173, 174 og 190.
- d) *Keramik.*
149. Hussong, L.: Herstellungsorte und Datierung der karolingischen Keramik im Rheinland. Bericht über d. Kieler Tagung des »Ahnenerbes« 1939. Neumünster 1944.
150. Hübener, W.: Zur Ausbreitung einiger fränk. Keramikgruppen nach Nord- und Mitteleuropa im 9.-12. Jahrhundert. Archaeologia Geographica II 1951.
151. Hübener, W.: Die Keramik von Haithabu. Neumünster 1959.
152. Selling, D.: Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden. Sthlm. 1955.
153. Tischler, F.: Zur Datierung d. frühmittelalterlichen Tonware v. Badorf. Landkreis Köln. Germania XXX 1952. Jfr. 47, 61, 65, 103-106.
- e) *Glas.*
154. Rademacher, F.: Fränkische Gläser aus d. Rheinland. Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande CXLVII 1942.
155. Salin, E.: Rhin et Orient. Le haut moyen-âge en Lorraine. 1939.
156. Steinhausen, J.: Frühmittelalterliche Glashütten im Trierer Land. Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und Nachbargebiete VIII 1939. Jfr. 47, 61, 65 og 105.

VIII. Om mønter.

157. Belaiew: On the »Wodan«-monster or dragon series of the Anglo-Saxon sceattas. Seminarium Kondakovianum VII 1935.
158. Le Gentilhomme: La circulation des sceattas dans la gaule mérovingienne. Revue Numismatique. Paris 1938.
159. Hill, P. V.: Anglo-Saxon and Frisian sceattas in the light of Frisian hoards and site-finds. Jaarboek voor Munt- en Penningkunde XLI 1954.
160. Lindqvist, S.: Birkamynten. Fornvännen XXI 1926 (med anførelse af den ældre litteratur).
161. Nöbbe, E.: Münzfunde vom Stadt- platz Haithabu 1905-31. Festschrift z. Hundertjahrfeier d. Museums vor- geschichtl. Altertümer in Kiel. Neumünster 1936.
162. Nöbbe, E.: Der karolingische Münzschatz vom Krinkberg. Festschrift zur Hundertjahrfeier des Museums vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel. Neumünster 1936.
163. Rasmusson, N. L.: Kring de västerländska mynten i Birka. Från stenålder till rokok. Studier tillägnade Otto Rydbeck. Lund 1937.
164. Rasmusson, N. L.: Birkamynt och Hedebymynt. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I. Red. J. Danstrup. Kbh. 1956 (med udførlig bibliografi). Jfr. 47, 61, 65, 80 og 99.

IX. Om frisernes formodede betydning i samfunds- og erhvervslivet.

- a) *Bydannelse.*
165. Ennen, E.: Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn 1953.
166. Ganshof, F. L.: Over stadsontwikkeling tussehen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen. Antwerpen-Brüssel-Gent-Leuven 1941. På fransk. Paris-Brüssel 1943.
167. Jankuhn, H.: Haithabu und Birka. Germanien XII. N. F. II 1940.
168. Jankuhn, H.: Zur Topographie frühmittelalt. Stadtanlagen im Norden u. z. Soziologie ihrer Bewohner. Schmieder-Festschrift. Kiel 1953.
169. Jankuhn, H.: Die frühmittelalterliche Seehandelsplätze im Nord- und Ostseeraum (451-498) i: Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens = Vorträge u. Forschungen IV hrsg. vom Institut für

- geschichtliche Landesforschung des Bodenseegebiets in Konstanz, geleitet von T. Mayer. Lindau u. Konstanz 1958.
170. Planitz, H.: Frühgeschichte d. deutschen Stadt. Savigny-Zeitschrift. Germ. Abt. LXIII 1943.
171. Planitz, H.: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. Graz, Köln 1954.
172. Rörig, F.: Die europäische Stadt. Findes i: Goetz, W.: Propyläen-Weltgeschichte IV 1932. 2. erweit. Aufl. m. titel: Die europäische Stadt im Mittelalter. Göttingen 1955.
173. Rörig, F.: Magdeburgs Entstehung und die ältere Handelsgeschichte. Miscellanea Academica Berolinensia II, 1. Berlin 1950. 2. Aufl. i: »Vorträgen und Schriften« der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Hft. XLIX. Berlin 1952.
174. Vogel, W.: Handelsverkehr, Städtewesen und Staatenbildung in Nord-europa im früheren Mittelalter. Zeitschrift der Geschichte für Erdkunde zu Berlin. Jahrgang 1931.
175. Vogel, W.: Das Emporium Reric. Festschrift til Halvdan Koht. Oslo 1933.
176. Vogel, W.: Wik-Orte und Wikinger. Hansische Geschichtsblätter LX 1935. Jfr. 51.
- b) *Handelsret.*
177. Wadstein, E.: Birka och bjärkö-arätt. Namn och Bygd II 1914.
178. Wessén, E.: Birca och bjärkörätt. Namn och Bygd XI 1923.
179. Wessén, E.: Till Birca-frågan. Namn och Bygd XIII 1925.
- c) *Gildevæsen.*
180. Bugge, A.: Altschwedische Gilden. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XI 1913.
181. Doren, A.: Untersuchungen z. Geschichte der Kaufmannsgilden im Mittelalter. Leipzig 1893.
182. Friesen, O. von: Ur Sigtunas äldsta historia. Ett frisiskt handelsgille i Sigtuna på 1000-talet. Upplands Fornminnesförenings Tidskrift XXVI 1910.
183. Keutgen, F.: Untersuchungen über den Ursprung der deutschen Stadtverfassung. Leipzig 1895.
184. Loesch, H. v.: Die Grundlagen der ältesten Kölner Gemeindeverfassung. Savigny-Zeitschrift. Germanische Abt. LIII 1933.
185. Loesch, H. v.: Die Kölner Kaufmannsgilde im 12. Jahrhundert. Ergänzungsheft XII der Westdeutschen Zeitschrift. Trier 1904.
186. Stein, W.: Zur Geschichte älterer Kaufmannsgenossenschaften. Hansische Geschichtsblätter XVI 1910. Jfr. 51 og 171.
- d) *Skibsfart.*
187. Hagedorn, B.: Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19. Jahrhundert. Veröffentlichungen des Vereins für hamburgische Geschichte I. Berlin 1914.
188. Heinsius, P.: Das Schiff der hansischen Frühzeit. Quellen und Darstellungen z. Hansischen Geschichte. N. F. XII. Weimar 1956.
189. Vogel, W.: Zur nord- und westeuropäischen Seeschiffahrt im früheren Mittelalter. Hansische Geschichtsblätter XIII 1907.
190. Vogel, W.: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt. I. Berlin 1915. Jfr. 51, 52 og 54.

I øvrigt kan mangesidig litteratur om friserne kultur, sprog og historie findes i Statsbibliotekets katalog: Friserne 1933 red. af E. Steensgaard og tillæg 1959 med litteratur anskaffet 1934-59 red. af E. Steensgaard og N. A. Nielsen.